

Pásztorok csillagai

A hortobágyi puszta pásztorainak ismeretei a csillagos égről

Debrecen, 2025.

Kiadja:

„RECO” a Hagyományalapú Környezetvédelemért Alapítvány
Felelős kiadó: Petrányi-Szőőr Anna elnök

A kiadásban közreműködött:

Rónaőrző Természetvédelmi Egyesület
(<https://ronaorzo.csillagpark.hu/>)

Szerkesztette: Gyarmathy István

A kiadást támogatta a Nemzeti Együttműködési Alap

MINISZTERELNÖKSÉG

BETHLEN GÁBOR
Alapkezelő Zrt.

A nyomtatás a debreceni Litográfia Nyomdában készült

ISBN 978-615-02-3275-1

A címlap és a hátlap fotóit
Ladányi Tamás Hortobágy-Mátán készítette

Pásztorok csillagai

A hortobágyi puszta pásztorainak ismeretei a csillagos égről

Debrecen, 2025.

Előszó

A csillagokkal való tájékozódás az egyik legősibb időjárás-előrejelző és időjelző tudományunk. Apáról fiúra szállt évezredekken keresztül, én is Nagypámtól, Édesapámtól tanultam. Nagy öröm számomra, hogy ebben a könyvben összefoglalva olvashatjuk, mit tudtak még nemrégiben, illetve mit tudnak ma a hortobágyi pásztorok. Engem dr. Kovács Gábor ajánlott Gyarmathy Istvánnak, így elmesélhettem neki örökségemet, az Esthajnalcsillagról, a Göncölszekérről. Sajnos lassan már senkivel sem tudok ezekről beszélgetni, amit tudok, az gyerekkoromból maradt fenn, és emlékszem, lépésről lépésre, darabokban jutott eszembe az interjúk során, mit is tanítottak nekem őseim. Fontosnak tartom, hogy ne vesszen el ez a tudás, ezért nagyon köszönöm a szerzőknek, hogy írásba foglalták. A fiatalok majd innen tanulhatják újra, és így továbbra is fennmarad.

*Barta Sándor,
kunmadarasi szürke marha számadó gulyás, kunkapitány*

Az ősi tudás elavult, hiszen van helyette modernebb, hatékonyabb, kényelmesebb. Ezt sugallja a mai világ, ezt mondják sokan. És valóban, már nem kovával csilholjuk a tüzet, nem szekérrel megyünk a városba, sőt a vonalas telefonok is kiveszőben vannak. De van, ami nem avult el! Például az a tudás, hogy hogyan lehet a legelők számunkra ehetetlen fűvéből ízletes húst létrehozni. Ez a pásztorok fő tudománya! És nem avult el az sem, ami ehhez olyannyira szükséges: az odafigyelés a környezetünkre. Ez a füzet hortobágyi pásztorok több száz, több ezer éves csillagtudományát tekinti át, azt, ami a 20. század végére, a 21. század elejére fennmaradt. Azzal a céllal, amit Barta Sándor így fogalmazott meg, hogy „ne vesszen el!”

*Dr. Molnár Zsolt, etnoökológus,
kutatócsoportvezető, HUN-REN Ökológiai Kutatóközpont*

Barna Gábor: Népi csillagnevek és hagyományaik a Hortobágy vidékén

A tiszántúli, a Hortobágy-vidéki és a nagykunsági magyar nép természetismerete az elmúlt évszázadok során a hagyományok, a tapasztalati tudás, valamint az iskoláztatás és a tömegkommunikációs eszközök révén közvetített természettudományos új ismeretek ötvöződéseiből alakult ki. Alakulása, formálódása napjainkban is tart. Vonatkozik ez a megállapításunk az égitestekről, a csillagos égről szóló népi tudásra, népi hagyományra is. A csillagokra vonatkozó ősi képzetek, hagyományos ismeretek kisebb-nagyobb részét az idősebb korosztályok ugyan még ismerik, tapasztalatunk szerint azonban legépebben a parasztság egy bizonyos rétegénél, a pásztoroknál őrződtek meg. Ennek az az oka többek között, hogy a pásztorok — még századunkban, napjainkban is — nyájaikat a településektől távol fekvő legelőkön, pusztaságokon őrizték ill. őrzik. Itt nem csak módjuk és idejük, hanem gyakran szükségük is volt a csillagos ég megfigyelésére. Ennek során nemcsak új tapasztalatokat szerezhettek, hanem ellenőrizhették a másoktól, idősebeiktől hallott, közvetített, s gyakran ősinék tekintett hagyományt. A pásztorság a Tiszántúl nagyterjedésű legelőterületein, a Hortobágy környékén és a Nagykunság vidékén volt különösen nagy létszámú réteg. Az alábbiakban e réteg csillagos égről szóló hagyományait, jelenlegi tudását ismerhetjük meg. Esetenként kitekintünk a közeli borsodi, szatmári területekre is. Párhuzamokat azonban távolabbi területről nem keresünk.¹

Az *Esthajnali csillag* (Venus) általánosan ismert nemcsak a pásztorok, hanem a tiszántúli mezővárosok földművelő lakossága körében is. Ez az első csillag, amely naplemente után feltűnik az égen. Éppen ezért napjainkban is az egyik legismertebb égitest. Balmazújvárosban és Nagyrábén (Hajdú-Bihar m.) *Zsidócsillagnak*, Nagyivánban (Szolnok m.) pedig *Sábeccsillagnak* is mondják. Az elnevezésre azt a magyarázatot adják, hogy a Vénusz feljötté után a zsidóknak vallásuk szerint semmit sem lehetett csinálni. A nádudvari (Hajdú-Bihar m.) reformátusok hagyománya azt mondja, hogy a nagypénteki bőjt

csak az *Esthajnalcsillag* feljöttéig tartott, utána már nyugodtan ehettek. *Esthajnalcsillagnak* nevezték e csillagot a Szamosháton is.² A csillagnak a Szatmár megyei Kaplonyban (Capleni, Románia) *Esti csillag* a neve. Miután itt a lakosság egy része megmagyarosodott német, e név lehet az *Abendstern* tükörfordítása is.

Ugyancsak közismert csillagkép a *Göncölszekér* (Ursa major). Göncöl-szekere néven emlegetik a Szamosháton.³ A kunmadarasi és nagyiváni (Szolnok m.) pásztoroktól, de a másutt — pl. Kaplonyban, Kunszentmártonban (Szolnok m.) — is hallható magyarázat szerint a Göncölszekérnek négy kereke és három csillagból álló görbe rúdja van. A rúd törési pontján levő csillag mellett halványan látható egy kisebb csillag, amelyet Nagyivánban a pásztorok *Kisbéresnek*, *Béresnek*, *Kis magyarnak* neveznek. A kaplonyiak tapasztalata szerint a Göncölszekér különösen akkor látható jól, ha sűrű csillagos az ég. A pásztorok általános tapasztalata szerint — s ennek részleteire később még visszatérünk — amikor a Göncölszekér rúdja lefelé fordul, akkor van éjfél. A hajdúszoboszlói (Hajdú-Bihar m.) pásztorok hagyománya szerint a Göncöl csillagkép hat ökörből és egy béresből áll. Az éjfél pedig nem a csillagkép rúdja, hanem egy utána feltűnő, név nélküli fényes csillag mutatja.⁴ A balmazújvárosi és a nagyiváni pásztorok ismerik a *Kisgöncölt* is (Ursa minor), amely nem tartozik a közismert csillagképekhez. Nem ismerik pl. a Szamosháton sem.⁵ A nagyiváni- hagyomány szerint a *Kisgöncöl* a Göncölszekér után jön az égen.

Az égtájak szerinti tájékozódás, az északi irány megkeresése a Göncölszekér alapján általánosan ismert mind a Hortobágy vidékén, mind a Nagyikunságban és a Tiszaszárazban. (Megjegyezzük ugyanakkor, hogy a Sarkcsillagot nem mindenütt említették.) Tiszaszárazon (Szolnok m.) egy mondókát is lehet hallani a Göncölszekér-ről és az azt követő csillagképekről:

*Göncölszekér, görbe rúd,
Sánta Kati, Fiastyúk.*

Elképzelhető, hogy ez a mondóka kalendáriumok, tanulást megkönnyítő iskolai vers alapján vált ismertté.

A hajdúhadházi (Hajdú-Bihar m.) pásztorok tapasztalata szerint a *Fiastyúk* (Pleiades) július 15-20-ig jelenik meg minden éjszaka az égen, A dinnye szerintük addig nem is nő, a *Fiastyúk rúgja széjjel*, mondják. Nagyivánban pedig a dohány növekedését hozzák

kapcsolatba a *Fiastyúkkal*. (Mivel a nagyiváni paraszti gazdaságokban, háztájikban a dohány csupán egy-két évtizedes múltra visszatekintő növény, valószínűleg a hagyományban egy másik növény szerepelhetett korábban.) Szerintük a *Fiastyúk húzza föl a dohányt*, azaz növeszti. A nagyivániak és a balmazújvárosiak szerint tehát a *Fiastyúk* nevű csillagkép még augusztusban, a dohány növekedésekor, sőt még az őszi hónapokban is látszik. A Szatmár megyei Szamosháton pedig a tengeriről mondják, hogy „akkor kezd nőni a málé, mikor a Fiastyúkot meglátja”. Vagyis tavasszal, amikor a *Fiastyúk* csillagzat feltűnik az égen.⁶ Balmazújvárosban a késő éjszakába nyúló társas munkákat, mint pl. ősszel a kukoricafosztás, a *Fiastyúk* feljötteivel hagyják abba. A házigazda ilyenkor (az elmondás szerint kb. éjjel 2 órakor) megköszöni a fosztásban segítőknek munkáját és azt mondja: *Már nagyon fent kaparász a Fiastyúk, hagyjunk holnapra is!*

A *Kaszáscsillag* (Orion) a karcagi (Szolnok m.) pásztorok szerint hat csillagból áll, a balmazújvárosiak szerint pedig hétből. A négy szélső csillag a *kaszáló határát* jelzi, a *tábla közepén* pedig a *há-*

A Kaszáscsillag (Orion csillagkép) és az őt követő Sánta Kata (Szíriusz) a téli égbolt ékességei. (Fotó: Ladnyi Tamás)

rom kaszás kaszál. A nagyiváni pásztorok szerint a *Kaszás* három csillagból áll, és L betű alakú csillagképet formál az égbolton. A Kaszáscsillagot Hajdúszoboszlón *Három kaszásnak* hívják. Debrecenben és Kabán (Hajdú-Bihar m.) pedig általában csak *Kaszás* néven ismerik. A kunmadarasi hagyomány azt tartja, hogy amikor a *Kaszáscsillag* nyáron feltűnik, akkor kell kezdeni az aratást, mert utána a búza szára már nagyon törik, túlérétt lesz. A kaplonyiak szerint a *Kaszáscsillag olyan, mint egy kasza nyelestül*. A berettyóújfalui (Hajdú-Bihar m.) hagyomány pedig arról tájékoztat, hogy a bábák régen a szülés alatt nézték a csillagos eget. S ha a „*Kaszáscsillag* le van fordulva, (a gyerekeknek) rossz sora lesz”.⁷ *Kaszáscsillag* az Orion neve a Szamosháton is.⁸

Az Orion csillagképpel legtöbbször együtt említik a Canis major α -val jelzett csillagát, a Síríust. Ennek népi neve a vizsgált területen *Sánta Kata* vagy *Sánta Kati*. A név egyik magyarázata szerint (Debrecen, Kaba) azért sánta, mert *sűrűn pislog, repdes és mozog*. A nagyivániak szerint a *Három Kaszás után Kati viszi a reggelit*. A hajdúszoboszlói pásztorok úgy mondták, hogy a „három kaszás után pislogva igyekszik *Sánta Kati*, de akárhogy is billeg, sohasem tudja az ételt átadni nekik”.⁹ A tiszafüredi (Szolnok m.) és a karcagi népi magyarázat is a kaszásoknak ételt vivő *Sánta Katiról* beszél. A kabai hagyomány szerint *Sánta Kati marokszedő a kaszások után*. A mezőkövesdi népi etimológia a két elemet összekapcsolja, s azt mondja: „a *Sánta lány* a *Kaszás* után a marokszedő, s billeg az étellel a kaszások után.”¹⁰

Balmazújvárosban és Hajdúböszörményben (Hajdú-Bihar m.) *Félkenyér* néven említenek egy csillagképet, amely a pásztorok megfigyelése szerint a Nagyöncöl (Ursa major) rúdja végéhez áll közel. Itt három-négy csillag áll félkör alakban, amely a félbevágott nagy búzakenyérre emlékezteti a szemlélőt. Ez a csillagkép valószínűleg a Draco néhány csillaga lehet.

Tiszaszőlősen egyesek P..acsillag néven említenek egy csillagképet, amely több csillagból áll, s szabályos rombusz alakot zár be. A pásztorok magyarázata szerint ez esetleg a *Camelopardalis* néhány csillagára vonatkozhat.

A Hajdúböszörményben említett *Gáspárcsillag* közelebbi meghatározása szintén nem sikerült. Az ugyancsak a hajdúböszörményi pásztorok által ismert *Esőcsillag*, ha halványan világított, akkor

esőt vártak. Helye a csillagos égen bizonytalan, valahol a Perseus környékén található.

A Hajdúság északi részén, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás és Büdösközi (Tiszavasvári) környékén Ökörkereső csillag néven említene egy csillagot. A pásztorok és a parasztemberek tapasztalata szerint ez kb. éjjel három óra tájban tűnik fel a keleti égbolton. Szántás idején ez a csillag figyelmeztette a béreseket, hogy indulni kell a legelőre kicsapott ökrökért. Innen származtatják a nevét is. Nagyivánban valószínűleg ugyanezt a csillagot Ökörlopó csillag néven említették. A népi etimológia szerint azért, mert a csillag feljöttekor lopták a betyárok az ökröket a gulyáról. Ugyanekkor indultak a béresek és a gulyások megkeresni a tilosban legelő ökröt, mert lassan már hajnalodott és benépesült a határ.¹¹

A *Tejút* (Galaxis) a Hortobágy környéki és a nagykunsági településeken és a pásztorok között is közismert csillagkép. Általában *Tejút* néven említik, amely egyúttal a csillagkép magyar köznyelvi megnevezése is. Balmazújvárosban és Hajdúböszörményben azonban az idősebb emberek, köztük a pásztorok is, 20-30 évvel ezelőtt csak *Hadak útja* néven emlegették.¹² A balmazújvárosi katolikusok körében *Szalmaszórás* néven is ismert, mert alakja, képe - mint mondják - emlékeztet a gabona behordásakor az útra szóródott szalmára. A Galaxisnak néhány Hortobágy-széli településen: Hajdúhadházon és a Hortobágyon, valamint Debrecenben a régebbi elnevezése *Országútja* volt. A hortobágyi és debreceni hagyomány egy „Bíró, Nagy Sándor debreceni hősvitézről” beszél, aki az *Országútján* keresztlment.¹⁴ Tiszafüreden (Szolnok m.) a Tejút (Galaxis) még a népmesékbe is bekerült. A mesében szereplő öregasszony „vénebb volt az országútnál (ti. a Tejútnál), a Sántalyálynak akkor még ép volt a lába (Sirius, BG.), amikor ő született.”¹⁵ A Tejútnak *országút* neve megtalálható a tájszótárak szerint Heves megyében is.¹⁶ A Galaxis más Hortobágy környéki településeken: Nagyiván, Kunmadaras, Karcag és Kaba népénél és pásztorai között csak *Tejút* néven ismeretes. De így emlegetik a többi nagykun településen és a tiszazugi falvakban is. Nagyivánban töredékeiben még él az a hagyomány, amely szerint a Tejút nagyon régen egy híres hadvezérnek volt az útja. A Szatmár megyei Szamosháton a néphit szerint a magyarok a *Tejút* irányában jöttek Ázsiából. Más változat, szerint a cigányok ott hullajtották el a lopott polyvát.”¹⁷

A Cygnus csillagképet a Hajdúszoboszlón élő juhászok *Keresztcsillag* néven emlegetik. Megfigyelésük szerint mindig „az országút (Galaxis) mentén jár”.¹⁸ E csillagra más tiszántúli településről nem jegyeztünk le adatokat.

Csillagnak véli és úgy is nevezi a Hortobágy vidéki, tiszántúli ember a Föld vonzáskörébe bekerült, s a lég térben eléggő meteorokat. Közismert nevük *hullócsillag*. A nagyiváni és a kunszentmártoni (Szolnok m.) katolikusok szerint különösen augusztusban lehet sok *hullócsillagot* látni. Egy-egy csillag lehullása, amely fényes csíkot hagy a sötét égbolton, azt jelenti, hogy akkor szabadul meg egy lélek a tisztítóüzből. A kunmadarasi reformátusok szerint *hullócsillagot* főleg nagy szárazság idején lehet megfigyelni. Az itteni hiedelem szerint, amely azonban általánosan ismert a magyar nyelvterületen, minden embernek van egy csillaga, s ha az *lefut* az égről, az az ember meghal. Ha a *hullócsillag* halvány, akkor asszonyféle, ha fényes, férfi, ha pedig kicsi, akkor gyermek hal meg, tartja a berettyóújfalui képzet.¹⁹ Ugyanitt azt mondják, ha egy gyermek születésekor az égről „lefut egy csillag, (a gyerek) hamar meghal”.²⁰ Ezt a hiedelmet használta fel Halottlátók című versében a bihari Sárret költője, *Nagy Imre*, amikor azt írja:

Azt hiszik, hogy halott vagyok, mert csillagot láttak esni.

Őseim sírjára esett,

s elkezdett ott derengeni.²¹

Csillagnak tartja a nép a Nagykunságban és a Hortobágy vidékén az üstökösöket is, amelyeknek megjelenése mindig rémületet kelt. A hiedelem szerint ugyanis egy-egy üstökös feltűnése háborút, pusztítást jelent. A Szatmár megyei Kaplonyban úgy gondolják, hogy „ha az üstökös leesik, akkor betakarja az egész világot.” Megjelenésekor a templomban kilencedet tartottak, hogy le ne essen. Egy üstökös feltűnése - s más égi jelek megjelenése - vezette be a visszaemlékezések szerint az első világháborút, azaz a *tizennégyes háborút*.

Néhány, csillagokkal kapcsolatos jóslást az előzőekben már említettünk. Idézzünk most egy-két jeles naphoz kapcsolódó vélekedést, jóslást is. A hajdúböszörményi és a tiszafüredi pásztorok - a visszaemlékezésekből ma már kideríthetetlen módon - a csillagok *Szent Mihály-napi* állásából az elkövetkező tél időjárására jósoltak. E hagyomány a század elején még nagyon erősen élhetett, hiszen az emlékezet szerint több pásztor ennek alapján szerezte be a téli hóna-

pokra szánt takarmánymennyiséget. Mások szerint a csillagok Szent Mihály-napi (szeptember 29.) éjszakai állása és a szóban forgó éjszakának az időjárása az egész elkövetkező év időjárását megmutatja. Hajdúdorogon és a nagykunsági Kunszentmártonban úgy vélik, ha *karácsony éjszakáján* sűrű csillagos az ég, akkor jó dinnyetermés lesz, ill. kukoricából is nagy termést várnak. Ha pedig kevés a csillag az égen, akkor kevés lesz a termés is.²²

Jeles naphoz nem kötődően is jósolhattak a csillagokból a várható időjárásra. Idős, egykori káptalani bérese. (Újszentmargita, Hajdú-Bihar m.) és egyes hajdúböszörményi juhászok szerint „ha a csillagok nagyon fényesek, akkor az esőt jelent. Ha meg olyanok, mintha füstösek lennének, akkor zavaros, szeles lesz az idő”.

Ha nagyon sűrű csillagos az ég, akkor eső várható, mondják Újszentmargitán. Eső várható akkor is, „ha a *Fiastyúk* jól kiadja magát”, tapasztalta egy újszentmargitai idős béres.

Hortobágyi juhász nyájával 1908-ban.

Forrás: Fortepan/ Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór Cég

Az időjárás várható alakulásának kitapasztalásán kívül a tájékoztásban is nagy hasznát látták ismereteiknek a pásztorok, de természetesen a falvak, városok más lakói is. Szűcs Sándor írja a Pusztai krónikában, hogy „csak pásztermódra tájékoztak, csillagok állásából (kiemelés B. G.), a föld, a fű milyenségéből.”²³

Fontos volt a csillagos ég megfigyelése és a csillagok járásának ismerete a pásztorok számára azért is, mert ennek alapján tudták óra nélkül is a pontos időt hozzávetőlegesen meghatározni. A Hortobágy vidékén, s a Tisza menti falvakban a községek földművelő lakossága éppen ezt az ismeretet, tudást tartja a leglényegesebb elkülönítő tényezőnek önmaga és a pásztorok között. Tiszaörsön, Tiszaszőlősen, Abádon és Tiszaabón (Szolnok m.) külön kiemelték, hogy a „pásztoremberek a csillagról meg tudták mondani, hogy hány óra lehet körülbelül”. Szerintük a pásztorok ezt s az időjárás várható alakulását (a csillagok, a jószág viselkedése, s a környező természet alapján) ismerték jobban a falvak lakóinál.

„Az órát a csillagok menetiről tudták” a pásztorok. A *Göncölszekér*, a *Fiastyúk*, *Kaszáscsillag* és a *Tejút* „az mind fordul és jelezte, hogy hol tartunk az éjszakában.” Erre nagy szükség volt gyakran azért is, beszélte a tiszaoörsi **idős juhász, mert a régi időkben éjszaka is legeltették a birkát.** A hajdúböszörményi juhászok pedig éjjel gyakran a *tilalmast járták*. Egy hajdúdorogi juhász szerint „a *Kaszáscsillag* éppen két órakor jön fel éjszaka”. Három órakor pedig lemegy az *Esthajnalcsillag*.

Az utóbbi évtizedekben a pontos idő csillagok alapján történő meghatározása szükségtelenné vált. Ez maga után vonta ezeknek az ismereteknek elhalványodását, ill. pontatlanná válását. Ennek ellenére tanulságos megismerni egy öreg csikós és egy öreg juhász megfigyeléseit.

A tiszafüredi *Czinege István* csikós szerint a *Göncöl* szeptemberben este 9 órakor jön fel. „Utána a *Kaszás* tíz, negyed tizenegykor. *Sánta Kati* ment a *Kaszás* után, vitte neki az ételt. Tíz, háromnegyed tízkor jött fel a *Fiastyúk*. Az éjfél után egy órára lement. Akkor megszólalt a pacsirta először, másodjára pedig három órakor.”

A karcagi **idős juhász, Csontos György** szerint „az *Esthajnali csillag* úgy nyolc, kilenc óra tájban” jön fel. „Akkor kezdődik a *Göncölszekér* is már. Akkor már fent van egészen, majd fordul, oszt

reggel legyön a rúdja egészen a földig, már úgy három, négy óra tájban. A Göncöl után a *Fiastyúk*, majd ezután jön fel a *Kaszás*. Az is hat emberből áll (mint a Göncöl). Merthogy érdekes, mint-ha kaszálnának. *Sánta Kati* pedig viszi ki az ételt. Az megyen utánuk, oszt azért úgy hírlett. Na, amikor a *Göncölszekér* jött, a *Fiastyúk* már odafent kaparász akkorra ... már éjfélkor fent van a *Fiastyúk*.” Körülbelül egy óra, fél kettő tájban jön fel a *Hajnali csillag*. „Mikor az már feljött, megszólalt a kispacsirta. Két óraker már a csillag is lefelé hajt.”

A két pásztor elbeszélése között sok az azonos megfigyelés, tapasztalat. Az eltérések pedig minden bizonnyal a pontatlan emlékezet rovására írhatók.

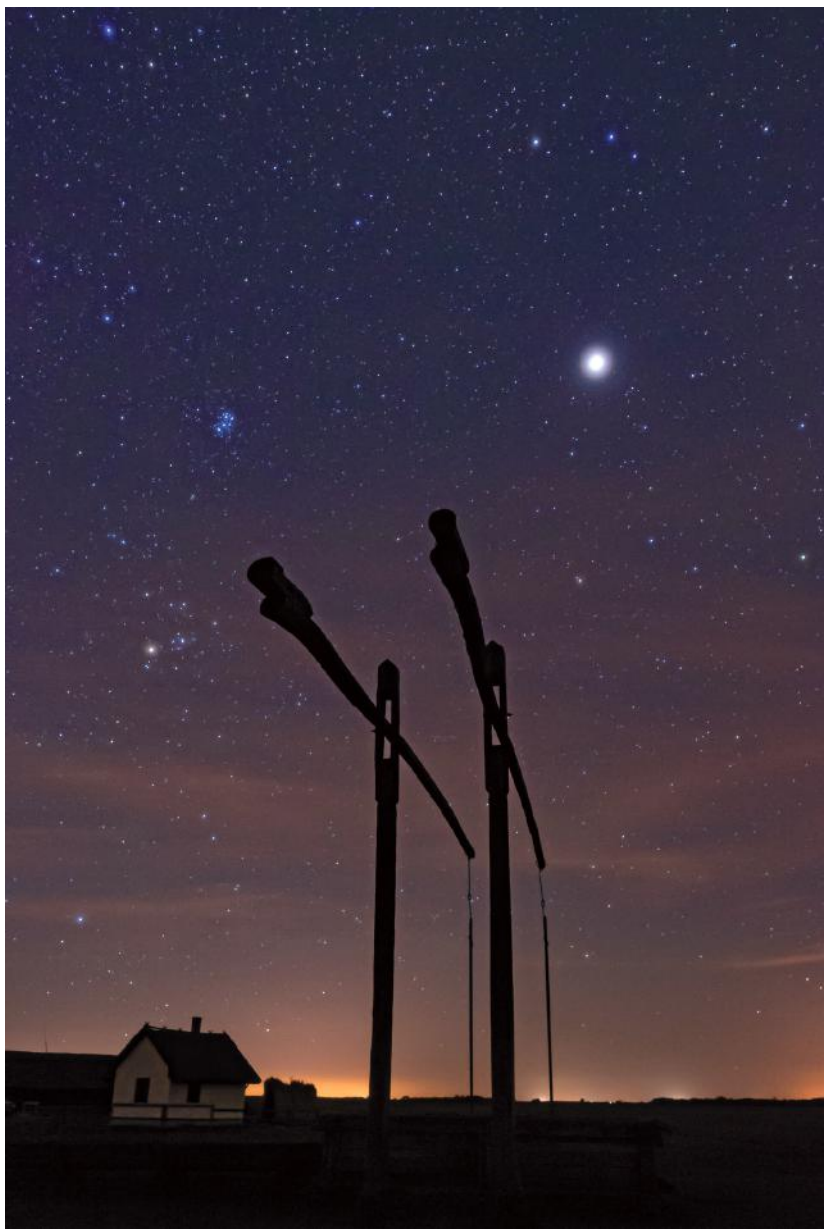
A tisztántúli, a nagykunsgái és a Hortobágy környéki nép és a pásztorok csillagos égről szóló hagyományaiban a névmagyarázó mondák és a hiedelemmondák – amint láttuk – ma már csak töredékesen élnek. Sokkal fontosabb szerep jutott a csillagos ég, a csillagjárás ismeretének a jövőre vonatkozó jóslásokban, ill. a tájékozódásban és a pontos idő meghatározásában. Az ismeretek körét, mélységét és pontosságát tehát elsősorban a mindennapok gyakorlata, szüksége biztosította. S a csillagokra vonatkozó képzeteket az elmúlt évtizedekben a természettudományos ismeretek terjedése, a rádió és az óra megjelenésének hatására már nem a szükség, hanem a hagyomány tartotta életben, s e hagyományban is mindjobban háttérbe szorultak a hiedelmek elemei.²⁴ A század eleji publikációkból pedig kiderül az, hogy a magyar nép csillagismerete egykor gazdagabb lehetett; a magyarság valaha több csillagot ismert név szerint.²⁵

1. Szükséges ez azért, mert vidékünkéről nagyon kevés ide vonatkozó anyagot ismerünk. A pásztoroktól származó adatoknál mindig a pásztor mai lakóhelyére utalok. A nagyarányú pásztormigráció révén azonban ezek az ismeretek nagyobb területen is elterjedhettek, ill. azonosak lehettek és lehetnek.
2. CSÚRY Bálint: Szamosháti szótár I. Budapest, 1935. 244. l.
3. CSÚRY Bálint L m. 332. l.
4. MÁLNÁSI Ödön: A régi magyar juhászat I. A szoboszlói juhász. Budapest, 1928. 60. l.
5. CSÚRY Bálint i. m.
6. CSÚRY Bálint i. m. 289. l.
7. SÁNDOR Mihályné: Egy bihari parasztasszony hiedelmei. Folklor Archívum Budapest, 1976. 211. l.
8. CSÚRY Bálint i. m. 462. l.

9. MÁLNÁSI Ödön i. m. 60. l.
10. BEKE Ödön: Régi és ritka szavak a Dunántúlon. Dunántúli Szemle Könyvei 186. Klny. 1941-42. 9. l.
11. A csillag lokalizálása nem sikerült. HERMAN Ottó szerint a Venus. Vö.: HERMAN Ottó: A magyar pásztorok nyelvkinse. Budapest, 1914. 627. 1.
12. Hortobágy-környék népeletének, a pásztoréletnek kiváló kutatója, TIKOS Béla szerint némelyik pásztor nem tudta még az 1950-es években sem, miről van szó, amikor a *Tejút* elnevezést hallotta. TIKOS Béla kéziratosa anyaga megtalálható a DENIA. 1417 lelt. szám alatt.
13. BEKE Ödön: Szókinse és néphagyomány. Ért. a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből. Budapest, 1948. 5. l.
14. HERMAN Ottó i. m. 624. l.
15. BEKE Ödön i. m. 1941-42. 9. l.
16. SZINNYEI József (szerkesztő): Magyar tájszótár II. Budapest, 5897-5905. 23. 1.
17. CSÚRY Bálint i. m. II. kötet 378. l.
18. MÁLNÁSI Ödön i. m. 60. l.
19. SÁNDOR Mihályné i. m. 230.l.
20. SÁNDOR Mihályné i. m. 211. l.
21. NAGY Imre: Halottlátók (részlet a versből). In: Tücsök a máglyán. Budapest, 1976. 78. l.
22. BARNA Gábor: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest, 1979. 88., 114., 150. l.
23. SZÚCS Sándor: Pusztai krónika. Budapest, 1946. 70. l.
24. A magyar népi csillagnevek, s a hozzájuk kapcsolódó néphagyományok iránt eddig különösen nyelvészeink érdeklődtek. Közülük is ki kell emelni a többször idézett BEKE Ödön nevét. Néprajzosaink közül alapvető tanulmányt írt MÁNDOKI László, aki összegzi és elemzi a magyar nép hagyományos ismeretét, elképzeléseit a Kaszás (Orion) csillagképről európai összehasonlító kitekintéssel. MÁNDOKI László: Az Orion csillagkép a magyarságnál. Néprajzi Értesítő XL. (1958) 161-170. 1. A teljes magyar szakirodalom feldolgozása megtalálható ERDŐDI József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. Budapest, 1970. című munkájában. A magyar nép természetismeretére, ill. a Hortobágy-vidék népének természetismeretére vonatkozóan lásd: VAJKAI Aurél: Népünk természetismerete. Budapest, 1948. Klny. a Magyar Néptudomány kézikönyvből; ill. BARNA Gábor i. m. 238. l.
25. Vö.: ERDŐDI József i. m. 12. l.

A fenti tanulmány eredeti megjelenési helye:

Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerk.: Módy György, Balassa Iván, Ujváry Zoltán. Debrecen, 1982. pp. 811-816.
/A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei. 39.

A gémeskutak mellett ott a Bika csillagkép a vörös Aldebarannal (Bujdosók lámpása) felette a Fiastyúk, jobbról a Jupiter (Magyarok csillaga) ragyog (Fotó: Ladányi Tamás)

Gyarmathy István:

Pásztorok és a csillagos ég

Bevezetés

Az elkövetkező oldalakon szeretném, ha megismerkednénk egy olyan ősi, és egyre inkább eltűnő tudással, ami az ókori magaskultúrákban elinduló, a középkorban tovább fejlődő és elsősorban a reneszánsz és felvilágosodás óta túlsúlyra jutó tudományos csillagászat mellett, azzal párhuzamosan egészen napjainkig, az iskolai oktatás és a tömegmédia elterjedéséig fennállt: a nép apáról fiúra szálló csillagismeretével, az általam kutatott területet alapul véve a hortobágyi pásztorok példáján keresztül.

„Csillaghullajtó östve künn a tallón furuglyával ballag a bojtár... Nézőget az égi tüzekbe, szívét áta'járja a kóttotte dal s úgy érzi, hogy beszélő szörszáma nékű élni se tudna. Így születik nép ajakán a dal, az érzés testet ölt, mesévé leszen. Ez dajkája csillagvilágunk regeköltészetének is. Nomád népünk szabad ég alatt élven, éjjel ébren tartva sajnószömmű jószágoktól, járások kifejtette tájékozó ösméretét, mi apáról fiúra szállt. Később az idő felosztását utánuk igazította. Így az égi testek a legrégebbi korban minden szellemi élet lüktető erejévé váltak. Ez az emberiség történetével egykoros. A csillag-tisztelő hajlamot fokozta ősnépünk sabaizmusa - csillagimádása - felsőbb lényekben való hívése s e hit alapján vallásos tiszteletük. Számos csillagot ösmértek névszerint, mondáztak, regöltek, javasoltak belőlök. Félkézzel, úgy suttyomba áldozgattak isteneiknek, a csillagoknak. Nemkülönben róttak égboltukra személyeket, szerszámokat, használati tárgyakat, életet oltva a csillagszemekbe, miáltal beszédessé váltak s egyet-mást mondanak nekünk régidőkről manapságig.”

A fenti szép, veretes mondatokkal indítja Toroczkai-Wigand Ede Öreg csillagok¹ című művét.

A hortobágyi puszta csillagos ege alatt, a pásztorokkal beszélgetve ismerkedtem meg ezzel az őstudással én is.

Hogyan is kezdődött ez az ismerkedés? A Hortobágyi Csillagoségbolt-park 2011-es létrehozása után számos előadásban ismertettem a csillagoségbolt-park jelentőségét, értékeit. Egy ilyen előadáson, Berekfürdön találkoztam az egyik –alább idézett- idős pásztor, a karcagi Csontos György unokájával, aki mesélt nagyapja csillagokhoz fűződő tudásáról. Ekkor fordult a figyelmem a pásztorok csillagismerete felé. Hamarosan rátaláltam a legutóbbi erre vonatkozó néprajzi gyűjtésre - ami már több évtizedes-, Barna Gábor Népi csillagnevek és hagyományaik a Hortobágy vidékén² című munkájára.

Ennek nyomán, és 2017 óta Molnár Zsolt etnobotanikus barátom biztatására, – aki a pásztorok természetismeretének lelkes gyűjtője és feltárója –, a tőle kapott címeken elindulva, elkezdtem összegyűjteni az idős pásztorok tudását, az ún. „pásztortudomány” egyes elemeit, elsősorban a leginkább eltűnőfélben lévő ősi tudást, mely a csillagos ég ismeretével kapcsolatos.

Engem is megleptek a kutatás, a 22 pásztorral folytatott beszélgetések eredményei: ezek szerint még többé-kevésbé fellelhető az a tudás, amit több évtizede Barna Gábor sőt több mint száz esztendeje első néprajzosaink is (pl. Herman Ottó³⁾) gyűjtöttek Hortobágy vidékén (vagy más területeken, pl. Kálmány Lajos⁴ Szeged környékén). Ugyanakkor az is világossá vált számomra, hogy a 24-ik órában járunk, tehát sürgető az idős pásztorok tudományának mielőbbi összegyűjtése és dokumentálása.

Mindez a hortobágyi Világörökség szempontjából is rendkívül fontos, hiszen a Világörökségi Diploma egyik fő megalapozó érve az, hogy Hortobágy a rézkor óta nyílt legelőtáj, melyhez töretlenül fennálló pásztorkultúra kötődik. Úgy éreztem, hogy szükséges a szakmai érdeklődők mellett a szélesebb közönségnek is felismerni, hogy ennek a kultúrának része a csillagos éghez fűződő ismeretek csokra is.

Munkák és napok

A történelem kezdeteitől fogva a régi kultúrákban élő emberek, csakúgy mint eleink, őseink nagyon szorosan kötődtek a természet ritmusaihoz, a változó hosszúságú nappalok és éjszakák, az évszakok változásaihoz, a nappali és a csillagos égbolt jelenségeihez, a Nap és a csillagok járásához. Mondhatjuk: egyfajta „szakrális térben és időben” éltek, ahol a fenti és lenti világot nem választotta el éles határ. Figyelték a természet minden apró mozzanatát, rezdülését, megtanultak együtt élni a mindenütt egyedi, egy-egy tájra jellemző természeti körülményekkel, és ezt az egyre gazdagodó tudományt apáról fiúra örökölték. Szűcs Sándor néprajzosunk írja a Pusztai krónikában⁵, és ez szépen összefoglalja – nem csak a magyar pusztára de az egyetemes „szerves műveltségre” vonatkozóan is – ezen tudás lényegét: „csak pásztormódra tájékozódtak, csillagok állásából a föld, a fű milyenségéből.” Mind a földművelő, mind az állattartó, nomadizáló népek megélhetése, túlélése függött a tapasztalati úton szerzett természetismerettől.

Az ősi kultúrák még a naptár és az óra használatának elterjedése előtt a Nap, a Hold és a csillagok mozgása, kelése és nyugvása alapján tájékozódtak térben és időben, ez határozta meg életük, gazdálkodásuk ritmusát is. Jól ismerjük például, hogy az ókori egyiptomiak a Szíriusz heliakus kelése alapján határozták meg a Nílus termékenyítő áradásának időpontját. Jól kifejezi ezt a hagyományos gondolkodást a Krisztus előtt a VIII. században élt görög parasztköltő, Hésziódosz *Munkák és napok*⁶ című tankölteménye, amiből egy verssor jól summázza a régen te élt emberek és a mindenség kapcsolatát: „Nappalok és éjek hosszához tudj igazodni mindig, amíg Földanya, minden élő anyja, megadja megint sokféle gyümölcsét.” A későbbi kalendáriumok, Csíziók is, a középkor végéig hasonlóképp a csillagok járásához kötötték például a mezőgazdasági munkák idejét is, megint Hésziódoszt idézve:

„Ha erős Órion s Pléjaszok Hüaszokkal eltűnnek, ne feledd el felszántani jókor a földet.”

„Szíriusz, Órion ha felérnek az ég közepére, a rózsásujjú hajnal az Arkturoszra tekinthet, akkor kell Perszész tőkéről szedni a fürtöt.”

A megélhetéshez, a túléléshez elengedhetetlen tér és időbeli tájékozódás mellett a mindenség képe és üzenetei, a természet jelenségei és elsősorban a mennybolt örökké változó mégis örök és állandó „lényei”: sok kultúrában istenként tisztelt és a régi magyarság által vélhetően az Öregistennel azonosított fénylő Nap, a változó arcú rejtelmes Hold, az égbolt sötét kárpitján ragyogó csillagok és belőlük formált csillagképek, a csillagok között kimért úton (Fazekas Mihály debreceni költő által Napútnak nevezett Állatövön) bolyongó, „bujdosó” planéták, a halványan derengő Tejút, a hirtelen feltűnő és kihúnyó hullócsillagok, az égbolt kimért rendjét megzavaró, ezért baljóslatúnak tartott váratlanul előtűnő különös formájú üstökösök az emberek szellemi tájékozódását is segítették. Meghatározták a vallásokat - a mi ősvallásunkat is -, ihlették a meséket, mítoszokat, és segítették az időjárás vagy – legalábbis így hitték- a közelgő események és az emberek sorsának megjósolását is.

Képeslap a XX sz. elejéről

Pásztormódra tájékozódtak

Visszatérve pásztorainkhoz: az előzőekben röviden ismertetett ősi kultúrákhoz hasonlóan a hortobágyi pásztorok számára is fontos volt a Nap, Hold és csillagok járásának ismerete hiszen ők is ennek alapján tudták óra nélkül is az időt, sőt a Nap éves járása, felkeltének és lenyugtának változó helyei vagy a Hold fázisai alapján a hónapok, évszakok változását meghatározni. A Hortobágy vidékén élők külön kiemelték, hogy a „pásztoemberek a csillagról meg tudták mondani, hogy hány óra lehet körülbelül”. A pásztorok, akik a rideg pásztorkodás idején az esztendő java részét kint töltötték a szabadban (később már csak kihajtástól behajtásig) ezt s az időjárás várható alakulását (a csillagok, az égbolt jelenségei, a jószág viselkedése, s a környező természet alapján) jobban ismerték a falvak és főleg városok lakóinál. Az órát „a csillagok menetiről tudták”. „A Göncölszekér, a Fiastyúk, a Kaszáscsillag és a Tejút az mind fordul és jelezte, hogy hol tartunk az éjszakában” mondták. Külön is odafigyeltek a jeles napokra, amikor a jószág viselkedése hitük szerint megjósolta egy hosszabb időszak időjárását is. Molnár V. József Egész-ség⁷ című könyvében erről így ír: „A természetben élő ember a teremtett világ részeseként, annak minden rezdül-

lését teljes lényével érzékelte. (...) A pásztor és a jószág szót értett egymással. Csillag-mutatta mágikus éjszakák (Szentgyörgyre, Pütkösdre, Szentivánra virradók) adták igazi alkalmát az ismerkedésnek”.

A csillagok a pásztorművészetben is megjelennek, szép példa erre a Lükő Gábor által bemutatott alábbi ivótülök⁸. A csillagok számos népdalban is megjelennek. A pásztorművészet részletes bemutatása túlmutatna ennek a rövid írásnak a keretein.

Nap, hold és csillagok egy 1884-es véseten (forrás lásd a szövegben)

Eltűnő és megtalált tudás

Mindez a tudás már a XIX. század végén eltűnni látszott. Kandra Kabos nevezetes Magyar Mythologia⁹ című munkájában 1896-ban arról panaszkodik, hogy: „Hátha mégadtunk volna rá valamit, és nem hagytuk volna örökségök és hagyományaik letéteményezése nélkül kihalni azon utolsó nemzedéket is, melyet még a csillagok altattak és költöttek, melynek még a csillagos ég volt esztendőre szóló naptára, vagy az éjszaka minden pillanatában megtekinthető égi órája.”

Azt hihetnénk, hogy ez a tudás mára valóban a feledés homályába vészett. Herman Ottó a „Magyar pásztorok nyelvkincse” című 1914-ben publikált művében³ még a Nádudvar melletti Angyalházán Tóth Samu számadótól a Kaszáscsillagról, a kaszásoknak ételt vivő Sánta Katáról, és arról is hall, hogy a Göncöl rúdja éjfélkor lefelé konyul. Herman Ottó és más néprajzosok feljegyezték a leggyakrabban emlegetett csillag és csillagképneveket, melyek az alábbiak: Keresztcsillag (Hattyú), Göncölszekér, Fúrú csillag (Sarkcsillag), Fényes csillag (Capella), Fiastyúk, Kaszáscsillag (Orion), hozzá a Sirius, mint ételhordó Sánta-Kata, Esthajnalcsillag (Vénusz). A későbbiekben meglátjuk, hogy szinte mindegyik ismeretes még a pásztorok között.

A Balassa Iván – Ortutay Gyula szerkesztésében 1979-ben megjelent vaskos összefoglaló munka a Magyar néprajz¹⁰ szintén a korábbi korok gyűjtésére alapozva sok érdekes, és szintén hihető, mára kihalt tudásról, hiedelemről ír:

„Sok hiedelem kapcsolódik a Holdhoz: Általánosan elterjedt hiedelem, hogy a holdban Szent Dávid ül, és hegedül vagy hárfázik: „Szent Dávid a holdban ül, Ha kedve tartja hegedül!” (Báránd, Bihar m.)

A Holdnak jelentős a szerepe az időjóslásban is. Így ha nagy az udvara, akkor eső várható.

Azt tartják, újholdkor ha feláll a hegye, akkor abban a hónapban sok eső esik, ha lefele, akkor kevésre lehet számítani.

Az Orion csillagkép három egymás mellett elhelyezkedő tagját Kaszásnak vagy Három kaszásnak mondják, mellyel összefüggésben emlegetik a Siriust Sánta leány vagy Sánta Kata néven. Erről úgy gondolják, hogy az ebédet viszi a mezőn kint dolgozó három kaszásnak.

A legáltalánosabban ismert csillagkép a Göncölszekér, melyet ökörsekernek tartanak, négy keréssel és rúddal; ennek középső csillaga mellett a kisbérest is látni lehet szép nyári estéken, amikor a Tejút is megjelenik.”

Mindezek ismeretében, -amint már a fentiekben is hivatkoztam rá-relevációként hatott Barna Gábor Népi csillagnevek és hagyományaik a Hortobágy vidékén című 1982-ben megjelent munkája², hiszen ez alapján kiderült számomra, hogy ekkor – a közelmúltban - még mindig élt az ősi tudás.

Az írásom elején már említett Csontos György karcagi juhász például így beszélt a néprajzosnak: „az Esthajnalcsillag úgy nyolc, kilenc óra tájban jön fel. Akkor kezdődik a Göncölszekér is már. Akkor már fent

van egészen, majd fordul, oszt reggel legyön a rúdja egészen a földig, már úgy három, négy óra tájban. A Göncöl után a Fiastyúk, majd ezután jön fel a Kaszás. Az is hat emberből áll. Merthogy érdekes, mint ha kaszálnának, Sánta Kati pedig viszi ki az ételt. Az megyen utánuk, oszt azért úgy hírlett. No, amikor a Göncölszekér jött, a Fiastyúk már odafent kaparász akkorra... már éjfélkor fent van a Fiastyúk.(...) Körülbelül egy óra, fél kettő tájban jön fel a Hajnali csillag. Mikor az már feljött, megszólalt a kispacsirta. Két órakor már a csillag is lefelé hajt.”

A hortobágyi Kilenclukú híd felett ott Göncölszekér, a pásztorok le tudták olvasni az időt a rúdja állásáról (fotó: Ladányi Tamás)

Beszéljenek a pásztorok

Amint a bevezető mondatokban már jeleztem, 2017 óta folytatott kutatómunkám azzal a meglepő eredménnyel járt, hogy a csillagos égre vonatkozó ősi és már többször „eltemetett”, kihaltnak hitt tudás még mindig él! Valóra váltak számomra Móricz Pál¹¹ debreceni író szavai: „Ez az aransárga, tűzoktól járt pusztá ezerévelőtti sok szokást, hagyományt megőrizett”.

Álljon itt öt példa, mai pásztoroktól gyűjtött és szó szerint lejegyzett szöveg formájában:

Barta Sándor gulyás (Kunmadaras):

„Pásztorcsaládból vagyok, édesapámmal együtt pásztorkodtunk. Az időt tudom, azt a Göncölszekérről: amikor felfelé jön, felfele van a rúdja, hajnalban amikor már pitymallik, csüng a rúdja. A csillagállásokról nagyapámtól sokat hallottam mikor vittek haza, mindig mondta, ez a Fiastyúk, a Kisgöncölszekér, Nagygöncölszekér, Kaszás, az Esthajnalcsillag az a legfényesebb csillag az mindig különálló. Esthajnali csillag: mindig az jön fel a legkorábban és az megy le a legkésőbb. Meg tudnám mutatni a Kaszást, meg nagyapám a Tejutakat mutatta mindig. Olyat hallottam: Országút csillag, hogy az a Tejút. Augusztusban mindig mondta, hogy kívánjak a legtöbbet, mert akkor van a legtöbb csillaghullás.

A Holdról a heteket: tele a Hold, elfogy a Hold, vége a hétnek. Annyit tudtam még: Nem mindig ugyanazon a helyen jön fel és megy le a Nap, hanem ősszel már arrébb van. Ősszel már mindig mondta apám: ilyenkor az utca végén kel fel a Nap. Úgy laktunk, kelet-nyugati irányban van az utca, mikor kelet felől jön fel a Nap, ember hónap következik szeptember, onnan már mindig hűvösek az idők. Szent Mihály után akármerről fúj, mindig hideg lesz. A lófarkát is Szent Mihály és Szent György nap között fel kell kötni. Ha sár van összeveri a ló magát.

Apámtól hallottam, hogy ha a Hold csurgóra áll akkor eső lesz. Éjszaka is kijött: reggelre jön az eső, esteli vendégem megmarad. Ha udvara van a Holdnak: reggel hideg lesz.

Szent Mihály estéjén ha összefekszik a marha egy kupacba hideg tél lesz, ha jól széjjel fekszik akkor enyhe tél lesz.

A békára mondta apám tavasszal, hogy Szent György nap előtt amennyivel előtte megszólal azután ugynannyival elhallgat – utána hideg

esős lesz a kiverés, ha korán tavasszal megszólal a béka Szent György nap előtt.”

Barta Sándor gulyás (fotó: Karácsony Sándor)

Molnár József juhász (Nádudvar):

„Kinnháló ember vótam. Szíp nyári este vót, ugyi idesapám pikulázni tudott, hallgattuk ugyi na, jó menjünk már, feküggünk már mer lemegy a Hajnalcsillag pedig nem is aludtunk.

Az Esthajnal csillag is felgyütt ugye na. Este felgyün korán, hajnalban meg lemegyen.

Hét csillagból van a Göncöl szekere, nóta is van róla. Este mikor feljön a Göncölszekérnek hogy van a négy kereke: úgy kivan az festve a négy gömbből, három a rúdja mer görbe, a rúdja felfelé van mert felfele jön. Amikor éjfél elmúlik, lefele van a rúdja mert megy a szekér haza-fele.

11 éves kölyök voltam, hajnalba keltünk fel -hő pattog a Fiastyúk nízdz csak Jóska mondja idesapám. A Sánta Kati meg mindig ugrált. Mindig mondtuk kölyökkorunkba: „Sánta Kati Fiastyúk, kinn a szekér benn a rúd, rúdja bele rúdja.”

Fiastyúk az is olyan formában volt: van sok kis csillag oszt vót köztük egy nagy mint egy kotló, oszt azér hívták Fiastyúknak. 11 órátul úgy 2 óra feléig van fenn.

Kaszácsillag: az meg pattog mint a kasza, úgy csinálja, meg mindig ottan körül vonul a Fiastyúk. A Kata is azért sántít mert a kasza így levágta a lábát. Azt nem tudom, igaz i vagy nem.

Időjárás: Itten már nem a csillagrul jobban, itt már jobban a Holdrul. Amikor a Holdnak felfele áll a farka azt mondják, az nem esős hónap. Mikor csurgóra van akkor esik. Na csak egy példát mondok: ahogy van a Hold asszongyák: elkopott a Hold. Nem igaz, nem kopott el, csak úgy fordul a gömb. Na asszongya hónap hátulja van, Újhold lesz. Olyan kis picibe van. Ha már így mondom hónap hátulja, hogy van az, hogy mindig hónap hátuljára fogyk meg?

Ha udvara van a Holdnak asszongyák eső lesz. Meg ha van Szent Dávid,- ismeri Szent Dávidot, hegedül benne. Asszongya jó szeles idő lesz, mert Szent Dávid szípen hegedül. Ezt nem is hallottam, csak látni lehet. Ez tulajdonképpen nem egy hazugság, mert látni látta az ember is. Ketten ott vannak, ott muzsikálnak. A szent Dávid nem mindig van a Holdban. Ahogy a Hold nő, amikor már egísz, akkor van a Holdban.

Hullócsillagot láttam. Mék hun esett le azt én nem tudom. Asszongyák abban a korban hullik jobban amikor a madár vedlik. Az is ősszel vedlik jobban. Asszongyák, hogy abba az esztendőben sok halál lesz. Az ez előtti emberek mongyák.

Nekem sose nem vót óráim. Ahogy a Nap ugyi jön fölfele ment lefele meg dél vót, (feláll) ugyi mindig innen van dél (mutatja). Akkor ugyi megálltam így, amikor az árnyékom úgy volt, hogy át tudtam lépni, akkor dél vót. Oszt ahhoz mértem, hogy csak egy példát mondjak, 12-1-10-9. Mindig az árnyík úgy kopott, ahogy a Nap jött felfelé délre, de délután meg ugyanúgy ment lefelé is.”

Molnár József juhász (fotó: Gyarmathy István)

Szalai Imre juhász (Kunmadaras):

„Nekünk mint fiatal gyerekemberek kint volt a fekhely mindig a gye-
pen a bundába. Nekünk kint a jószág mellett kellett lenni éjjel-nappal.
Hogyan tájékozódunk mi gyerekkorunkba? Korán kellett kelni. A
hajnalcsillag feljött, a pacsirta megszólalt, szóltak a szülők, gyerünk,
menni kell fejni a birkát. Már akkor a kakas is megtudta. De hogy tudja
hogy virrad? Meghasadt a hajnal.

A Hajnalcsillag az hajnalba felgyött, két órakor feljött. Nyárba is már
2 órakor felgyött a Hajnalcsillag, akkor következtek a pásztorok,
hogy kezd már majd virradni, akkor már a kakas is kukorékolt. Az Est-
hajnal csillag mikor már bealkonyodik, már akkor megy lefelé úgy egy
óra múlva.

Meg a Göncölszekeret is már megláttuk, mikor lefele volt a rúdja,
már akkor éjfél elmúlt. Ahhoz tájékozódunk. A Kisgöncöl: hallottam
rúla, de a Nagygöncölt meg lehet ismerni messziről. A Göncölszekér
északra esett mindig tőlünk. Akkor ha mentünk a birka után is, mert
volt úgy hogy el kellett menni kilométerekre a hodálytul, mert vagy
szűnyog volt a szabadálláson akkor meg a birkák elmentek oszt menni

kellett utánuk, de olyan sötét volt, hogy nem látott az ember semmit, csak a csillagot, hogy na erre ment.

A Fiastyúk azt meg olyan 10-11 óra körül lehetett már látni itt az északkeleti részen az égen. Ott volt a nagy csomó csillag egy bokorba. Felgyűtt már a Fiastyúk.

A Tejút északkelet-délnyugati irányba ment, tiszta időben lehet látni. Tejútnak hallottam mindig és most is az a neve itten.

Az időre legjobban az állat tud következtetni, hamarabb mint az ember. Ha a birka szépen legel két napra eső lesz az biztos vagy még akornap. Sokszor úgy le van mintha meg vóna pányvázva, nem megye arrébb egész órák hosszáig, pedig nincs legelő fű, de képes ott lenni, ott nyalja a földet. Akkor biztos hogy eső lesz. Vagy pedig hozzáfognak öklelőzni, tukkolni, akkor meg szeles lesz az idő. Ha a kutya hozzáfog legelni, akkor is eső lesz.

Hogyha vörös az ég alja akkor az szelet jelent. Ha gyönyörű szép tiszta az ég ahol a Nap feljött, főleg ott arra a pusztában nézünk kifelé ketnek, majdnem látszanak a váradi hegyek, azt mondták az öregek is, hogy eső lesz rövid időn belül.

Az újhoid, hogyha felfelé van a vége, akkor kevés eső lesz. Ha csurgóra van a vége –úgy mondták, csurgóra van a vége a félholdnak, kifolyik belőle a víz, akkor sok eső lesz.”

Szalai Imre juhász (fotó: Gyarmathy István)

Tóth Gyula juhász (Hajdúszoboszló):

„Sose aludtunk a kunyhóba. Mindig kinn aludgattunk. Kinn aludtunk a gyepen, belerug az öreg a talpamba. Azt mondja, nem fáj még az oldalad? Honnét tudja hogy fel kell kelni: a Göncölszekér rúdja lefelé állt, éjfél elmúlt. Aztán meg: Megyen már a Hajnalcsillag lefele, közeleg a reggel. Ehhez tájékozódunk. Most az őszi fertályba elég sok hullócsillag volt. Öreganyám mondta: Meghalt valaki fiam, leesett a csillaga.

Az időt is a csillagokról tudtuk: Ki vannak vikszolva a csillagok, hideg lesz. Csurgóra van a Hold, eső lesz. Volt mikor bevált, volt mikor nem. Ha nagy udvara volt a Holdnak az csapadékot jelent. A Teleholdban Szent Dávid meg ott muzsikál, ott van a hegedű a kezében. Ott van Cécília meg Szent Dávid. Muzsikál Szent Dávid Ceciliának.

Az öreg megállt, vele egy irányban van az árnyék: 12 óra van öcsém, azt mondja.

Aratáskor nagyon meleg volt: foltot uram a Napra mert nagyon meleg van mondták.

Mondták az öregek: Mihály nap éjszakáján ébren legyél: éjfél után ha észak felől fúj a szél, hideg tél lesz, meg hogy: nagyok a gőzödúrák, hideg tél lesz. Ha a bíbic zsombikra fészkel, akkor sok esőt vártunk. A birka elárulta is ha készül egy szeles idő: rossz idő lesz ezért ugrálnak.”

Tóth Gyula juhász (fotó: Karácsony Sándor)

Jójárt Ferenc juhász (Nádudvar):

„Nappal öregapámék -70-ig nem volt órájuk- a Nap állásáról tudták, hogy hány óra van. Fejünk fölött van a Nap, akkor dél van. Ha fahegybe volt a Nap: 4 óra van. Aztán gyerünk hazafelé - mondta, mert a kamposzárral már elérem a Napot, este lesz mindjárt. Éjszaka kiment az öreg a dolgát végezni: fél 2 van mondta, honnan tudod kérdezte öreganyám: mert a Göncöl rúdja lefelé áll. Azt is mondta, hogy az Esthajnal csillagnak ugyanúgy párja van mint az embernek. A Fiastyúkot is mindig emlegette az öregem. Akkor figyelték, amikor öreganyám rakta a tojást a kotló alá tavasszal. Páros tojást nem raktak alá csak páratlan számút. Azt is mondták, aki hullócsillagot lát az hosszú életű lesz. Ha nagyon vörösen megy le a Nap másnap nagyon szeles, komor idő várható. Ha seggin ül a Hold, ha hanyatt van, eső nem lesz. Ha előre bukik, kidől belőle a víz, eső lesz. Ha tiszta a térség a Hold körül, akkor nyugodt az időjárás, ha párás ködös, akkor eső jön, változik az időjárás. Teliholdnál úzódik legjobban a birka, meg ha esőre fordul az idő, ilyenkor az úzó birka keresi a kost.”

Jójárt Ferenc juhász (fotó: Gyarmathy István)

Pásztorcsillagok

A fentiekben egy-egy pásztortól idéztünk. Érdeemes együtt is felsorolni a pásztorok által ismert csillagokat, csillagképeket és azt is, hogy miként „használták” a Napot és Holdat saját jegyzeteim és az írásomban idézett néprajzosok gyűjtései alapján.

Vénusz: Esthajnali csillag, Zsidócsillag, Sábeccsillag - A hajnalcsillag megyen lefelé, hajnalba az az utolsó.

Jupiter: Magyarok csillaga.

Nap: Öreg - Minden reggel kalapot emelve köszöntik a napot: „Na, Öreg, Te is felkeltél?”

„Az árnyékról néztük az óra állást. Háttal álltunk a Napra, és az árnyék állásról megtudtuk, az árnyékunkat figyelve.” „Akkor a leghosszabb a nap – mán a nappali világosság-, amikor Szelencésről nézve a Dögerdő sarkánál jön fel a Nap és a Hortobágy folyónál egy nagy akácfánál megy le.” Utóbbi a pásztorművészetben is megjelenik (csakúgy mint a Nap, Hold és csillagok feltűnése pásztorbotok, karikás ostorok más eszközök díszítéseiben). Kiváló példa erre Pap Gábor: Jó pásztorok hagyatéka című könyvében idézett, alább bemutatott rühzsírtartó vésetén „a felső képmezőt szinte teljesen kitölti a szóban forgó Nap-járás képletünknek egy ritka szép megfogalmazású variánsa.”¹²

Rühzsírtartó Okányból

*(forrás: Manga János: Magyar pásztorfaragások
Corvina Kiadó, Bp. 1976.)*

Hold: „Szent Dávid hegedül a teleholdban- szeles idő lesz. Ha csurgóra van a vége, kifolyik belőle a víz, akkor sok eső lesz. Ha a Holdnak udvarra volt, azt tudtuk, hogy pár napon belül eső lesz.”

Alcor: Béres

Aldebaran: Bujdosók lámpása

Altair: Tévelygő juhász

Arcturus: Esthajnali csillag – Este ez jön fel először, hajnalba ez megy le utoljára.

Capella: Fényes csillag

Castor és Pollux: Bojtárok kettőse

Deneb: Vezércsillag

Mirphak (?): Esőcsillag

Polaris: Fűrűcsillag - A Göncöl hátsó kerekeitől egyenesbe, mindig áll.

Regulus: Ökörkereső csillag - A pásztorok tapasztalata szerint ez ősszel kb. éjjel három óra tájban tűnik fel a keleti égbolton. Ekkor indultak a béresek és gulyások megkeresni a tilosban legelő ökröt.

Szíriusz: Sánta Kata – „Három kaszás után pislogva igyekszik Sánta Kati, de akárhogy is billeg, sohasem tudja az ételt átadni nekik. A Kata is azért sántít mert a kasza így levágta a lábát.”

Vega: Csósz

Bika: V csillag

Északi korona: Félkenyér (Barna Gábor szerint a Draco néhány csillaga.)

Fiastyúk: „Már nagyon fent kaparász a Fiastyúk, hagyjunk holnapra is!”

„A Kaszáscsillag körül vonul a Fiastyúk.”

Göncölszekér: „A rúdnek a vége ha már lefelé hajlott, akkor kezdett virradni, akkor mink is kezdtük a fejéshez.”

Hattyú: Keresztszillag – „Mindég feljár és mindég az Országút mentén halad.”

Orion: Kaszás – „A négy szélső csillag a kaszáló határát jelzi, a tábla közepén pedig a három kaszás kaszál. Amikor a Kaszáscsillag nyáron feltűnik, akkor be kell fejezni az aratást.”

Tejút: Országút – „A Tejút északkelet-délnyugati irányba ment, tiszta időben lehet látni. Ha az végig látszott, akkor tudtuk, hogy mostanában nem lesz eső. Mán mikor éjszaka aztat nem láttuk, akkor tudtuk, hogy pár napon lesz eső.”

Meteorit: „Az egy kű, tüzet ad.” „Mondták azt is: Mindenkinek van egy

csillagja, oszt meghalt és azért leesett. Akkor van több, amikor a madár vedlik, meg amikor forróság van.”

Üstökös: Egy üstökös feltűnése – s más égi jelek megjelenése – vezette be a visszaemlékezések szerint a „tizennégyes háborút”.

Összefoglalás, Csillagászat és Világörökség

A fentiek természetesen nemcsak Hortobágyon, hanem a Magyar Alföld pásztorkodásra használt egyéb vidékein is megőrződtek. A pásztorság a Tiszántúl nagy kiterjedésű legelőterületein, a Hortobágy környékén és a Nagykunság vidékén volt különösen nagy létszámú réteg, tehát egységes magyar pásztorkultúráról is beszélhetünk, mely nyilván tájegységenként eltérő színezetet kapott. Ugyanakkor mindenképpen megjegyzendő, amint Zsigmond Győző¹³ írja: „...a mai Magyarországot illetően az Alföld, a Hortobágy népének a csillagismerete, a csillagokkal kapcsolatos néphagyománya mutatkozik gazdagabbnak, színezebbnek...”.

Álljon az előzőekre példaként az Alföld más tájegységein gyűjtött hasonló csillagismeret Harangozó Imre gyűjtéséből¹⁴ (az 1923-ban született Deák Antaltól):

„Csillagjárásról mindent megtudtunk. Kaszás csillagot mindig figyeltük, az Esthajnalt figyeltük, este, mikor feljön a csillag, a legelső csillag, már akkor megfigyeltük hogy halad. Akkor meg tudtuk mondani, már annak a sütésiből, világításából, sugarából, hogy hónap körülbelül milyen idő lesz. Vagy naplement felé, mikor beveresedett az ég:

„A fene megette, hónap bolond szél lesz.”

Így mondtuk annak idején. És meg is vált mindig. Tudta az ember, hogy mikor mi vár rá. Meg maga a jószágnak a viselkedése is megmutatta.

Kaszáscsillagnak van egy bizonyos útja. Van, ami kíséri három csillag, a három csillag között ott van a Fiastyúk, így neveztük annak idején. Középen egy világosabb, meg körülötte olyan bozótszerű apró kis csillag, a három csillag, a Kaszás csillaggal együtt a Fiastyúkot nyomta mindig le, úgy a Nap járásával, csak lejjebbi oldalon nyomta lejjebb. De más akkor is, ha feljebb ment, akkor is tudta az ember, hogy: Na, ez az esztendő ilyen lesz vagy az az esztendő olyan lesz.”

Összefoglalva tehát: A hortobágyi és a más alföldi területeken is élő hagyományos módon legeltető pásztorok – főként az öregek - a több

évszázados (sőt nyugodtam mondhatjuk: évezredes) tudást továbbörökítve még ma is ismerik, a régi néven - és nem az iskolában tanult módon - nevezik a csillagokat, csillagképeket, égitesteket, égi jelenségeket. Tudják még a csillagos ég hagyományos „használatát” tájékozódásra, időmérésre, időjósásra, sőt még néhány ősi hiedelmet is ismernek.

Mindez a tudás olyan egyedi és különleges érték, hogy az UNESCO és a Nemzetközi Csillagászati Unió (IAU) 2018 novemberében a Hortobágyi Pustát felvette a Csillagászat és Világörökség tematikus programjába is¹⁵ (Where the Sky touches the Earth – Hortobágy pusta and the shepherd astronomy - Category inside the theme of Indigenous uses of Astronomy).

A fenti tudást szeretnénk nemcsak megőrizni, hanem tovább is adni, továbbörökíteni. Egyrészt tervünk, hogy a pásztorképzésben kapjanak helyet a hagyományos pásztortudomány, így a csillagismeret elemei is, másrészt a Hortobágyi Nemzeti Park csillagászati alkalmain, erdei iskolájában az előadásainkban és a csillagos ég alatt is bemutatjuk a pásztorok ősi tudását a csillagokról, a csillagos égről. Remélem, hogy így ez a tudás nem tűnik el végleg, hanem tovább élhet az eljövendő generációk során.

*Csillagászati bemutatás a Hortobágy-Mátai Erdei Iskola mellett.
A pásztorok csillagait is bemutatjuk. (fotó: Derencsényi István)*

Irodalomjegyzék:

1. Toroczkai-Wigand Ede: Öreg csillagok. Táltos Kiadvállalat Rt. Budapest, 1916.
2. Barna Gábor Népi csillagnevek és hagyományaik a Hortobágy vidékén. in: Balassa Iván - Ujváry Zoltán szerk.: Néprajzi tanulmányok - A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39. Debrecen, 1982.
3. Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkincse. Természettudományi Társulat, Budapest 1914.
4. Kálmány Lajos: A csillagok nyelvahagyományainkban: néprajzi tanulmány. Bába Sándor könyvnyomdája, Szeged, 1893.
5. Szűcs Sándor: Pusztai krónika. Misztótfalusi Könyvkiadó, Budapest 1946.
6. Hésziodosz: Istenek születése - Munkák és napok. Európa Könyvkiadó. Budapest, 2005.
7. Molnár V. József: Egész-ség. Melius Alapítvány, Pécs 1995.
8. Lükő Gábor: A hortobágyi pásztorművészet. A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának ismeretterjesztő közleményei 13. Debrecen 1940.
9. Kandra Kabos: Magyar Mythologia. Dr. Pásztor Bertalan kiadása, Eger 1897.
10. Balassa István – Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Corvina Könyvkiadó, Budapest 1979.
11. Móricz Pál: Hortobágyi legendák. Városi Nyomda, Debrecen 1928.
12. Pap Gábor: Jó pásztorok hagyatéka. Pódium Műhely Egyesület – Magányos Kiadó, Debrecen, 1993.
13. Zsigmond Győző: Csillagok, csillagképek magyar népi nevei. ELTE Magyar nyelvtudományi Intézet, Budapest 2005.
14. Harangozó Imre: A pásztorok olyan titkos emberek vótak. In.: Tanácskozás pásztorművészetéről, szerkesztette: Juhász Zoltán. Konferencia 2015 augusztus 28-29. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest 2016.
15. Hortobágy a Csillagászat és Világörökség oldalon:
<https://www3.astronomicalheritage.net/index.php/show-entity?identity=95&idsubentity=1>

Megjelent a 2024-es Meteor Csillagászati Évkönyvben

Gémeskút: a pusztai napóra (Fotó: Kovács Gábor)

Csécsi László: **Az öreg pásztor és a bojtárok**

A kereszténység és a karácsony egyik legszebb és legtitokzatosabb jelképe a betlehemi csillag. Az a különös égi fény, amelyet a pásztorok követtek, mert hitték, hogy elvezeti őket a Megváltó születésének helyére. Történetük egy olyan világba repít minket, ahol az éjszakai égbolt nem csupán gyönyörű látvány volt, hanem üzeneteket hordozott, a pásztorok pedig megértették a csillagok beszédét. Ki gondolná, hogy a szentföldi pásztorok hortobágyi társai még ma is őrzik az ősi tudás morzsáit?

Azt hihetnék, hogy a bibliai idők pásztorainak tudása mára kihullott az emberek emlékezetéből, a modern világ zaja és a városok fényszennyezése elnyomta az égbolt halvány üzeneteit. De nagyobbat nem is tévedhetnénk. Vannak, akik még ma is őrzik a régmúlt pásztorainak

csillagászati ismereteit. A Hortobágy lakói, akiknek élete évezredek óta az égbolt ritmusához igazodik, nem felejtették el az ősi tudást, és még néhány évtizeddel ezelőtt is apáról fiúra adták tovább. Gyarmathy István, a Hortobágyi Nemzeti Park munkatársa pedig sorra járta a pusztapásztorait, hogy lejegyezze a még élő történeteket és ismereteket.

A szakember lapunknak arról beszélt, hogy a magyar pásztorkultúrában a csillagos ég ismerete különös jelentőséggel bírt. A pásztorok számára az égi jelenségek megfigyelése alapvető fontosságú volt a mindennapi és szezonális tevékenységek időzítésében. Az állatokkal foglalkozó embereknek ugyanis szigorú napirendhez kellett tartaniuk magukat, megvolt az ideje a hajnali fejésnek, az etetésnek, itatásnak, kihajtásnak. Az évszakok váltakozását, a nappalok és éjszakák hosszának változását, valamint a természet ciklusait az égbolton megjelenő csillagképek alapján követték nyomon.

A Hortobágy vidékén élők a beszélgetések során külön kiemelték, hogy a „pásztoemberek a csillagról meg tudták mondani, hogy hány óra lehet körülbelül”. – A Göncölszekér, a Fiastyúk, a Kaszáscsillag és a Tejút az mind fordul, és jelzi, hogy hol tartunk az éjszakában – mondták. A pásztorok, akik az esztendő java részét kint töltötték a szabadban, az időjárás várható alakulását (a csillagok, az égbolt jelenségei, a jószág viselkedése, s a környező természet alapján) jobban ismerték a falvak és főleg városok lakóinál. Külön odafigyeltek a jeles napokra, amikor a jószág viselkedése hitük szerint megjósolta egy hosszabb időszak időjárását is.

Az idő múlásának mérésében a Nap és a Hold is központi szerepet játszott. A Nap járása a pásztorok faragásaiban is megjelenik, de jól ismerték a holdfázisokat is, hiszen ezek nemcsak a hónapok beosztásában segítettek, hanem bizonyos tevékenységek, például a nyírás vagy a vándorlás időpontját is befolyásolták. A növekvő és fogyó Holdhoz számos hiedelem is kapcsolódott, például az, hogy a növekvő hold idején végzett tevékenységek sikeresebbek lehetnek. Gyarmathy István szerint különösen érdekes, hogy egy eredetileg nem magyar hiedelem is mélyen gyökeret vert a népi kultúránkban. Szinte az egész országban ismerik az idősebbek azt a történetet, hogy a teliholdban Szent Dávid hegedül, mellette pedig Cicelle vagy Szent Cecília táncol. A Tejút szintén fontos orientációs pont volt a pásztorok életében, ezt gyakran „Országútnak” nevezték, hiszen az égen húzódó fényes sáv segítséget nyújtott az éjszakai tájékozódásban.

A pásztorok ismeretei azonban nem korlátozódtak a csillagképek azonosítására; ezekhez számos népi történet és mítosz is kapcsolódott. A Göncölszékér például több kultúrában is központi szerepet töltött be. A magyar néphitben ezt ökrösszekérnek tartották, négy kerékkel és rúddal. – A görbe rúd középső csillaga mellett a kisbérest is látni lehet szép nyári estéken, amikor a Tejút is megjelenik – mondták. A magyar pásztoremberek gyakran ugratták azzal a bojtárjukat, hogy vajon látja-e az égen a cimboráját? És valóban, a fényesebb Mizar mellett tiszta éjszakákon fel lehet ismerni a halványabb Alcort is. Ez a csillagkép az idő meghatározásában is fontos szerepet játszott: „éjfél előtt, amikor felfelé jön, felfele áll a rúdja, hajnalban, amikor már pitymallik, csüng a rúdja, mert olyankor már hazafelé megy”.

A pásztorok a csillagképeket gyakran a saját életükhöz, tevékenységeikhez kapcsolódóan nevezték el. Az Orion csillagkép három egymás mellett elhelyezkedő tagját Kaszásnak vagy Három kaszásnak mondják, mellyel összefüggésben Sánta leány vagy Sánta Kata néven emlegetik a Sิริust. Erről úgy gondolják, hogy az ebédet viszi a mezőn dolgozó három kaszásnak. Egy nádudvari juhász Gyarmathy Istvánnak egy régi mondókát is felelevenített: „mindig mondtuk kölyökkorunkba: Sánta Kati, Fiastyúk, kinn a szekér, benn a rúd, rúdja bele rúdja”.

Az égi jelenségekhez számos hiedelem kapcsolódott. A hullócsillagokat például gyakran előjeltként értelmezték: egyes pásztorok úgy hitték, hogy egy hullócsillag láttán kívánságot kell mondani, amely valóra válik. Mások ómenként tekintettek rájuk, és bizonyos események bekövetkezését jósolták belőlük.

A betlehemes játékok régi világot idéző, meghitt karácsonyi hagyományaiban szintén több rejlik, mint elsőre gondolnánk. A pásztorok nemcsak a bibliai történetben kapnak központi szerepet, hanem magukban a betlehemes előadásokban is – méghozzá az éjszakai égbolt csillagain keresztül.

– Kevesen tudják például, hogy a betlehemi pásztorok párbeszédeiben és dalaiban számos utalás található a csillagképekre – mondta el Gyarmathy István. Amikor a szereplők azt mondják, hogy „most már induljunk, mert a bojtárok jönnek,” valójában az Ikrek csillagkép két fényes csillagára, a Castorra és Polluxra utalnak, amelyeket régen a „bojtárok kettősének” nevezték. Az „öreg pásztor,” aki folyton tévelyeg, és nehezen talál oda a jászolhoz, szintén égi szimbólum: a történetben a Sas csillagkép Altair nevű csillagának allegóriája.

És ott van a jászol maga, amely nemcsak a bibliai születés helyszíne, hanem a Rák csillagkép híres nyílthalmazának neve is – egyes helyeken, például Debrecen környékén, „Rák zsombikjának” hívták. Az égbolt és a földi történetek közötti párhuzamok mélyebbek, mint gondolnánk, és az ilyen részletek még ma is színesítik hagyományainkat. Ezek az ősi megfigyelések nemcsak a pásztorok csillagos égbolt iránti tudását idézik fel, hanem arra is emlékeztetnek, hogy a karácsonyi szimbólumainkban az ég és a föld mindig szoros kapcsolatban álltak egymással.

A pásztorok csillagászati ismeretei szájhagyomány útján terjedtek. A pásztortudománynak része volt a csillagos ég ismerete, de ugyanúgy beletartozott az állatok gyógyítása, a füvek ismerete, a természet dolgainak tudása és az időjárás megjóslása is. A pásztorok dalai és mondókái is gyakran utaltak az égbolt eseményeire, így ezek az ismeretek a néphagyományban is megőrződtek.

Az utóbbi évtizedekben azonban a pásztortudás eltűnőben van. Már a XIX. század végén is kihalófélben lévő hagyományként írtak róla a szakemberek, de jó hír, hogy a helyi, gyakorlati ismeretek mégis sokáig fennmaradtak. – Ezt igazolja, hogy a Herman Ottó gyűjtéseiben rögzített tudás számos eleme még ma is visszaköszön az idősebb pásztorok emlékezetében – jegyezte meg Gyarmathy István.

Az ismeretek átadása generációról generációra, személyes tanítás révén történt, amely egyfajta „élő iskola” volt. Az öregek közvetlenül mutatták meg a fiataloknak a mesterség titkait és a természet törvényszerűségeit, miközben meséikkel és tapasztalataikkal formálták az ifjabbak tudását. Ez a helyi ismeretekre alapozott tudás az őskortól kezdve a pásztorkodás szerves része volt. Manapság azonban ez a hagyományos ismeretátadás háttérbe szorult. Az idősebb generációk tudása, amely egykor a közösség értékes forrásának számított, egyre kevesebb megbecsülést kap. Az iskolai, standardizált tudás vált uralkodóvá az állatokkal foglalkozó emberek körében is. Ez azonban, bár tudományos alapú és általános érvényű, nem kötődik szorosan a helyi adottságokhoz és a természetismeret hagyományos formáihoz. Ez a változás különösen fájdalmas az ökológusok és hagyományőrzők számára, akik látják, hogy a helyi tudás eltűnésével egyedülálló, régóta fennálló kapcsolat szakad meg az ember és közvetlen környezete között.

Veszélyeztetettsége és különlegessége miatt a hortobágyi pásztorok csillagászati tudása mára nemzetközi rangot érdemelt ki. Az UNESCO

2003-ban indította el a Csillagászat és Világörökség programot, hogy csokorba gyűjtse azokat a világörökségi helyszíneket, melyeknek csillagászati vonatkozása is van. A cím odaítélésénél nem csupán az épített és tárgyi emlékekre fókuszálnak a bírálók, hanem a még fennmaradt, a csillagos égbolthoz fűződő hagyományt is figyelembe veszik. Így kerülhetett fel a Hortobágy a Stonehenge és a Gízai piramisok mellé, a csillagászati világörökségek listájára. Ez az elismerés pedig nem csupán a Hortobágy rangját emeli, hanem arra is ráirányítja a figyelmet, hogy az égbolt ismerete és a természet tisztelete évszázadok óta szerves része a magyar kultúrának.

Megjelent: Magyar Hang 2024. december 20.-i számában

*Hortobágyi életkép 1908-ból: főzés a vasalónál. Forrás: Fortepan/
Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór Cég*

Népi csillagismeret, a hortobágyi pásztorok csillagismerete Válogatott bibliográfia

Jeney György: Természet-könyve. A' hortobágyi pásztor, és a' természet-visgáló. A' Nemtudósok Kedvéért írta Jeney György. Pesthenn, Pátzko Ferencznek Betűivel. Pest, 1791. 224 p. *Egy természetvizsgáló (maga az író) és egy pásztor találkozik a Hortobágyon, és együtt nézik a körülöttük látható természetet, mint egy nagy nyitott könyvet. Hat napon át beszélgetnek, ezért párbeszédes formában tárják az olvasó elé a természettudomány egészét. Témájuk nagyrészt a korabeli csillagászat és a fizika világképe: középen a Nap, azután a bolygók, köztük a Föld és a Hold, azután a külső bolygók és azok holdjai. Tovább a nagyon távoli állócsillagok, a néha feltűnő és visszatérő üstökösök, az északi fény. Megbeszéli a Nap égen látszó mozgását évszakonként és a hazánkból látható csillagképeket. A szerző a természetvizsgáló bőrébe búj, és sok téves hiedelmet, babonát cáfol meg értelmes példáival, a tudományos alapismeretek közérthető magyar nyelvű közlésével. A német forrásokból fordított, vagy német minta alapján írt könyv a magyar viszonyokhoz igazodik. A Szatmárnémetiben élő szerző iskolásoknak, és az érdeklődő egyszerű embereknek szánta munkáját. A szerző forrása jóval korábbi lehetett, mivel a legutóbbi üstökösnek az 1769-est említi. Csak hat bolygóról szól, és nem említi a hetediket: a már 1781-ben felfedezett Uránuszt. A Szaturnusznak csak 5 holdját említi, pedig 1789-ben ismert holdjainak száma 7-re bővült.*

Fábián Jo'sef: Tizenkettődik rész. A Levegői Látszatokról. In: Természeti tudomány a' - köznépnek. A Babonaságnak orvoslására és a' Köznép közzül való kiirtására írta és kiadta. Fábián Jo'sef. A' Veres-Berényi Helv. Confessiót tartó eklesiának L. tanítója. Egy Réztábla Rajzolattal. Wespzprémben, 1803 Nyomtatott Számmer Mihály' betűivel. pp. 118-157. *Benne: A' szivárvány. 132-136.; A Hold udvar. 136-140.; A' repülő Sárkány vagy lidérc. 140-157.*

Fábián Jo'sef: Tizenharmadik rész. Az Égitestekről. In: Természeti tudomány a' - köznépnek. A Babonaságnak orvoslására és a' Köznép közzül való kiirtására írta és kiadta. Fábián Jo'sef. A' Veres-Berényi Helv. Confessiót tartó eklesiának L. tanítója. Egy Réztábla Rajzolattal. Wespzprémben, 1803. Nyomtatott Számmer Mihály' betűivel. pp. 158-192.

W. Jankowich Miklós: Göntzöl. Göntzöl-Szekere. In: W. Jankowich Miklós: Magyar szó-nemzés ötven példákban. Elő adta. W. Jankowich Miklós Több N. Vármegyékben hitelt bíró. Pesten, 1812. Eggenberger József Könyvárosnál. pp. 85-88.

N. K.: A' Mindenség ,s Teremtője. = Társalkodó 3. 1834. február' 15kén 14. sz. pp. 53-55.

N. K.: A' Mindenség ,s Teremtője. = Társalkodó 3. 1834. február' 19kén 15. sz. pp. 57-59.

Ipolyi Arnold: IX. Égi testek, természeti tünemények. In: Ipolyi Arnold: Magyar Mythologia. Pest, 1854. Kiadja Heckenast Gusztáv. Nyomt. Pozsonyban, előbb Schmid-féle könyvnyomdában. [LVI.] pp. 255-307.

Ipolyi Arnold: X. Világ. In: Ipolyi Arnold: Magyar Mythologia. Pest, 1854. Kiad. Heckenast Gusztáv. Nyomat. Pozsonyban, előbb Schmid-féle könyvnyomdában. [LVI.] pp. 308-333.

Lugossy József: Ósmagyar csillagismeik közlemény. Tejkör, Hadakuta, Hiring, Phaethon, Eridanos, Sellő. = Új Magyar Muzeum Ötödik folyam 1855. Első kötet Január I. füz. pp. 54-75.

Lugossy József: Ósmagyar csillagismeik közlemény. Tejkör, Hadakuta, Hiring, Phaethon, Eridanos, Sellő. (Folytatás.) = Új Magyar Muzeum Ötödik folyam 1855. Első kötet Február II. füz. pp. 113-146.

Lugossy József: Ósmagyar csillagismeik közlemény. Tejkör, Hadakuta, Hiring, Phaethon, Eridanos, Sellő. (Folytatás.) = Új Magyar Muzeum Ötödik folyam 1855. Első kötet Május V. füz. pp. 250-260.

Lugossy József: Ósmagyar csillagismeik közlemény. Tejkör, Hadakuta, Hiring, Phaethon, Eridanos, Sellő. IV. = Új Magyar Muzeum Ötödik folyam 1855. Első kötet November XI. füz. pp. 549-564.

Pintér Sándor: Egy pár szó a palócok csillagtudományáról is. In: Pintér Sándor: A palócokról. Népismertető tanulmány. Budapest, 1880. Aigner Lajos. pp. 61-63.

Kálmány Lajos: Mythológiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. A Hold nyelvahagyományainkban. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1887. 20 p. /Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből XIV. kötet. V. szám./ (*Felolvasatott a M. T. Akadémia 1887. május 2-án tartott ülésében.*)

Szarvas Gábor: Mit beszél a 'Göncöl' csillag? = Magyar Nyelvőr XVII. kötet. 1888. október 15. X. füzet. pp. 433-438.

Szily Kálmán: Morkoláb. = Magyar Nyelvőr XIX. kötet. 1890. március 15. III. füzet. pp. 107-108. *Szómagyarázatok.*

Katona Lajos: Morkoláb. = Magyar Nyelvőr XIX. kötet. 1890. május 15. V. füzet. pp. 193-201. *Szómagyarázatok.*

Alexics György: Morkoláb. = Magyar Nyelvőr XIX. kötet. 1890. október 15. X. füzet. pp. 470-471. *Helyreigazítások. Magyarázatok.*

Kálmány Lajos: A csillagok nyelvahagyományainkban. Néprajzi tanulmány. Felolvasatott a Dugonics-Társaság 1893. évi január hó 8-án tartott ülésében. Szegeden, 1893. Nyomatott Bába Sándor könyvsajtóján. 26 p.

Jankó János: Finn és magyar csillagnevek (Petrelius és Kálmány Lajos érte-

kezései). = Nyelvtudományi Közlemények XXIII. 1893. június 2. füz. pp. 224-226.

Jankó János: Kálmány Lajos: A csillagok nyelvahagyományainkban. Néprajzi tanulmány (Felolvastatott a Dugonics-Társaság 1893. évi jan. 8-án tartott ülésében. Szeged, Bába Sándor, 1893. 8-r. f. 26.) = Nyelvtudományi Közlemények XXIII. 1893. június 2. füz. pp. 226-227.

Kandra Kabos: Az ősmagyar csillagos ég. = Irodalomtörténeti Közlemények 6. 1896. 3. sz. pp. 309-319.

Kandra Kabos: XLI. Az ősmagyar csillagos ég. In: Kandra Kabos: Magyar Mythologia. Kiadja: Dr. Pásztor Bertalan. Eger, 1897. Beznák Gyula Könyvkereskedő Bizománya. pp. 375-399. *Benne: 1. Az ősmagyar csillagos ég és Lugossy. pp. 375-377.; 2. A csillagos ég a népek életében. 378-381.; 3. A nekünk atyafi-népek csillagismerete. pp. 381-384.; 4. A magyar csillagos ég faji jellege. pp. 384-387.; 5. Ősvallási nyomok. pp. 387-397.; 6. Történelmi emlékek. p. 397.; 7. Magyar kereszténység. 398-399.*

Kandra Kabos: XLVI. Ősvallási nyomok a népéletben. 4. A Nap és Hold babonáiban. In: Kandra Kabos: Magyar Mythologia. Kiadja: Dr. Pásztor Bertalan. Eger, 1897. Beznák Gyula Könyvkereskedő Bizománya. pp. 454-460.

Herman Ottó: Néprajz. Ősfoglalkozások. Pásztorélet. Magyar népies pásztorélet. Pásztoróra. Csillagok. In: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi Ezredéves Kiállítás eredménye. Szerk.: Matlekovits Sándor, Szerényi József közreműködésével. V. kötet. Budapest, 1898. Pest Könyvnyomda-Részvény-Társaság. p. 684.

Lakatos Károly: A régi szegedi halászhajók jelképes madarai. (Első közlemény.) = Ethnographia 21. Új folyam 6. 1910. 2. füz. pp. 82-90.

Petz Gedeon: Göncölszekér. = Magyar Nyelvőr Első emlékfüzet. 41. 1912. jan-febr. 1-2. sz. pp. 87-93.

Ecsedi István: A Hortobágy pusztája és élete. Debreczen, 1914. Városi Ny. VI., 295 p., 1 térk.

Herman Ottó: XIV. Ismeret. Pásztor-csillagászat. Tájékoztató. Pásztor-időjárás és időjóslás. In: Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkinccse. A magyarok nagy ősfoglalkozása. Kiadja: A K. M. Természettudományi Társulat. Budapest, 1914. Hornyánszky Viktor császári és királyi udv. Könyvnyomdája. pp. 624-636., 736. /Természettudományi Könyvkiadó-Vállalat a M. Tud. Akadémia segítségével kiadja a K. M. Természettudományi Társulat. LXXXIX./ A XV. (1914-1916. évi) ciklus első kötete a Könyvkiadó-Vállalat aláírói számára. Magyar Elektronikus Könyvtárban van: <http://mek.oszk.hu/06900/06994/06994.pdf>

Toroczkói Wigand (!) Ede: A magyar csillagos ég. = Néprajzi Értesítő 15. 1914. 3-4. füz. pp. 270-285. A szerző helyes neve: Toroczkai-Wigand Ede.

Toroczkai-Wigand Ede: Öreg csillagok. Budapest, 1915. Szerző kiadása. Nyo-

matott Hornyánszky Viktor könyvsajtóján. 36 p. *A Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya Értesítőjének különlenyomata. A régi magyar égismertető (szinte nem is ismert) első kiadása.*

Toroczka-Wigand Ede: Öreg csillagok. Budapest, 1916. Táltos, Világosság nyomda. 37 p. *Hitregék csillagokról, régi magyar csillagnevek.*

Herman Ottó: Pásztor-csillagászat. = Az Időjárás 23. 1919. júl-dec. 7-12. füz. pp. 113-119. *A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest, 1914. című művéből. pp. 624-631.*

Róheim Géza: IV. Nap és Hold. In: Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások. Budapest, [1926.] Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. kiadása. pp. 126-154.

Móricz Pál: Hortobágyi legendák. Elbeszélések, rajzok, történetek a pusztá XIX századi multjából. Debrecen, [1927.] Városi Nyomda. 180 p. *Megjelent még 2021-ben.*

Málnási Ödön: A szoboszlai juhászat. = Néprajzi Értesítő 20. 1928. 2. füz. pp. 57-78., 15 ábra.

Ipolyi Arnold: IX. Égi testek, természeti tünemények. In: Ipolyi Arnold: Magyar Mythologia. II. köt. Második kiadás. Kiadja Zajti Ferencz. Budapest, 1929. Budapesti Hírlap Nyomda. pp. 3-58. *Ipolyi előszava 1853 februárban kelt.*

Ipolyi Arnold: X. Világ. In: Ipolyi Arnold: Magyar Mythologia. II. köt. Második kiadás. Kiadja Zajti Ferencz. Budapest, 1929. Budapesti Hírlap Nyomda. pp. 59-85. *Ipolyi előszava 1853 februárban kelt.*

Kardos János: Csikósélet. Visszaemlékezés. Hajdúböszörmény, 1933. Nyomda RT. 64p., 9 t.

Lükő Gábor: A hortobágyi pásztorművészet. Debrecen, 1940. Déri Múzeum. 32 p., 24 t. /A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának ismeretterjesztő közleményei. 13./

Szűcs Sándor: Pusztai krónika. Budapest, 1946. Misztótfalusi. Főiskolai Könyvnyomda Pápa. 135 p.

Beke Ödön: Szókincs és néphagyomány. Budapest, 1948. Magyar Tudományos Akadémia, Antiqua Ny. 26 p. /Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből 26. kötet 8. szám./

Vajkai Aurél: Népünk természetismerete. Budapest, 1948. 19 p. /Magyar Népoktatás Kézikönyve 2./ *Különlenyomat a Néptudományi Intézet kiadványából.*

Beke Ödön: Népi csillagnevek gyűjtése. = Magyar Nyelvőr 77. 1953. 1-2. sz. pp. 106-108.

Szabó T. Attila: Moldvai csángó csillagnevek. = Magyar Nyelvőr 81. 1957. 4. sz. pp. 458-468. *1949-től 71 helyről gyűjtött csillagneveket. A csángók, és a*

székelyek csak kevés csillag (csillagkép) nevet tartanak számon. Leginkább a Fiastyúk (Pleiadok) ismert, a moldvai csángók hetevén-nek is ismerik. De a hetevén (hét csillag) név néhol a Nagy Medvére is alkalmazott, mert az is hét csillagból áll. Az Orion-öv 21 helyen Szent Péter pálcája, 1 helyen Szent Péter kulcsa.

Mándoki László: Az Orion csillagkép a magyarságnál. = Néprajzi Értesítő 40. 1958. 11. sz. pp. 161-170., 3 térk.

Erdész Sándor: **Ámi** Lajos mesemondó világképe. = Ethnographia 72. 1961. 3. sz. pp. 311-324.

Diószegi Vilmos: A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzása. Az égitestet evő mitikus lény, a markoláb elterjedtségének tanulságai. In: Népi Kultúra - Népi Társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia **Néprajzi** Kutató Csoportjának Évkönyve I. Főszerk.: Ortutay Gyula. Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó. pp. 217-251.

Kálmán Béla ifj.: Megjegyzések a csillagnevekhez. = Magyar Nyelv 67. 1971. 3. sz. pp. 375-378.

Bálint Sándor: Az égitestek és természeti jelenségek szegedi hagyományvilága. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/1975. 1. pp. 77-104.

Schalk Gyula: Kozmikus világképünket kutatva. A régi magyarság „égi képeskönyve”. = Magyar Hírlap Hét vége melléklete 7. 1974. aug. 24. 232. sz. p. I.

Kulin György: Magyar csillagnevek és csillaglegendák. In: A távcső világa. Szerk.: Kulin György, Róka Gedeon. Budapest, 1975. Gondolat Kiadó. pp. 732-742.

Ipolyi Arnold: IX. Égi testek, természeti tünemények. X. Világ. In: Ipolyi Arnold: Magyar Mythologia. 2. köt. Buenos Aires, 1977. „Magyar Kultúra” Kiadása, Fehér Offset. pp. 3-85. *Az 1854-ben Pesten kiadott mű hasonmás kiadása, kisebb oldalméretben. Az előszó írója: F. M. J.*

Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szögedi nagytáj népelete. Harmadik rész. Népi kozmogónia, természetismeret. Nap, Hold, csillagok. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/1979. 2. pp. 440-452.

Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szögedi nagytáj népelete. Harmadik rész. Népi kozmogónia, természetismeret. Idő, időjárás, táltoshit. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/1979. 2. pp. 455-466.

Balassa Iván – Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Budapest, 1979. Corvina Könyvkiadó. pp. 642-644. *A paraszti világkép.*

Barna Gábor: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó. 277 p., 22 t.

Kulin György: Magyar csillagnevek és csillaglegendák. In: A távcső világa. Szerk.: Kulin György, Róka Gedeon. 2. bővített kiadás. Budapest, 1980. Gondolat Kiadó. pp. 790-800.

Lükő Gábor: A Medvecsillag mítosza. = Forrás 13. 1981. 11. sz. pp. 28-32. *Az Ursa Maior csillagkép mítosza különböző népeknél.*

Barna Gábor: Népi csillagnevek és hagyományaik a Hortobágy vidékén. In: Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerk.: Módy György, Balassa Iván, Ujváry Zoltán. Debrecen, 1982. pp. 811-816. /A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei. 39./

Berze Nagy János: A sok Nap. In: Berze Nagy János: Nap és tükör. (Néprajzi és népnyelvi tanulmányok, gyűjtések.) Szerk.: Bánó István, Fülöp Lajos. Pécs, 1982. Baranya megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztály. pp. 325-330.

Bödök Zsigmond: A csillagok a magyar néphitben. = Irodalmi Szemle 27. 1984. 9. sz. pp. 844-848.

Bödök Zsigmond: Harmatlegelő. A csillagos ég a néphagyományban. Bratislava, 1986. Madách Kiadó. 101 p.

Csízó vagyis a csillagászati tudománynak rövid és értelmes leírása. A csillagok, üstökösök és égi jelek különféle természetéről; az emberi nem négyféle véralkatáról, természetéről és tulajdonságáról és arról, hogy mindenik hónapban micsoda rendet tartson az ember ételben, italban, alvásban, fürdésben, tisztulásban és érvágásban. Budapest, 1986. Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat, Szegedi Nyomda. 186 p. *Hónapok. A föld kerekességéről, területéről és nagyságáról. A csillagok a földtől mily messze legyenek, és a planéták is mily nagyok? Az esztendőknek elejéről. A szökő esztendőről. A Napnak kezdetéről. A hét planétákról. A 12 égi jegy természetéről. Hány óráig lesz fenn a Hold világa éjszaka? Az üstökös-csillagról. Kézi komposztom és árnyékóra. Háziállatok gyógyítása. Készült az 1909. évi kiadás szövege és a Landerer nyomdák fametszetei nyomán. A függelékét írta: Borsa Gedeon.* pp. 165-179. Magyar Elektronikus Könyvtárban van: <http://mek.niif.hu/05100/05199/05199.pdf>

Oláh Andor: „Az idő a gazda mindenütt.” Népi természetismeret, időjósító megfigyelések és hiedelmek. Budapest, 1986. Mezőgazdasági Kvk. 141 p.

Ipolyi Arnold: IX. Égi testek, természeti tűnemények. In: Ipolyi Arnold: Magyar Mythologia. II. köt. Budapest, 1987. Európa Könyvkiadó. Kner nyomda. pp. 255-307. *Hasonmás kiadás. Pest, 1854.*

Ipolyi Arnold: X. Világ. In: Ipolyi Arnold: Magyar Mythologia. II. köt. Budapest, 1987. Európa Könyvkiadó. Kner nyomda. pp. 308-333. *Hasonmás kiadás. Pest, 1854.*

Toroczkai-Wigand Ede: Öreg csillagok. Budapest, 1988. Műszaki Könyvkiadó METRUM szerkesztősége, Pécsi Szikra Nyomda. 37 p. /Régi magyarság./ *Az 1916-os mű hasonmás kiadása. Lektorálta: Zoltán Katalin.*

Hoppál Mihály - Jankovics Marcell - Nagy András - Szemadám György: Jelképtár. Budapest, 1990. Helikon Kiadó, Dürer Nyomda Kft. 256+6 p. *Csillagászati fogalmak rövid magyarázatával.*

Pócs Éva: Néphit. Világkép. Alvilág és túlvilág. A természet. Növényvilág. Állatok. Időjárás. In: Magyar Néprajz. 7. köt. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk.: Dömötör Tekla. Szerk.: Hoppál Mihály, Barna Gábor. Budapest, 1990. Akadémiai Kiadó. pp. 527., 528-530., 537-543. /Folklór 3./ *Magyar Elektronikus Könyvtárban van a 8 kötetes munka: :http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/index.htm*

Pócs Éva: Néphit. A Föld és az ég. In: Magyar Néprajz. 7. köt. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk.: Dömötör Tekla. Szerk.: Hoppál Mihály, Barna Gábor. Budapest, 1990. Akadémiai Kiadó. pp. 527-528. /Folklór 3./ *Magyar Elektronikus Könyvtárban van a 8 kötetes munka: :http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/index.htm*

Pócs Éva: Néphit. Égitestek. In: Magyar Néprajz. 7. köt. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk.: Dömötör Tekla. Szerk.: Hoppál Mihály, Barna Gábor. Budapest, 1990. Akadémiai Kiadó. pp. 530-536. /Folklór 3./ *Magyar Elektronikus Könyvtárban van a 8 kötetes munka: :http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/index.htm*

Szabó László: Népi természetismeret. Alfejezetei: Élettelen természet. Tájékozódás térben is időben. Légköri jelenségek. Időjóslás. A növények és állatok ismerete. Növények és állatok az időjóslásban. A népi természetismeret jellemzői. In: Magyar Néprajz. 7. köt. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk.: Dömötör Tekla. Szerk.: Hoppál Mihály, Barna Gábor. Budapest, 1990. Akadémiai Kiadó. pp. 725-728., 732-741. /Folklór 3./ *Magyar Elektronikus Könyvtárban van a 8 kötetes munka: :http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/index.htm*

Szabó László: Népi természetismeret. Alfejezetei: Az égitestek ismerete. In: Magyar Néprajz. 7. köt. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk.: Dömötör Tekla. Szerk.: Hoppál Mihály, Barna Gábor. Budapest, 1990. Akadémiai Kiadó. pp. 728-732. /Folklór 3./ *Magyar Elektronikus Könyvtárban van a 8 kötetes munka: :http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/index.htm*

Bödök Zsigmond: Harmatlegelő. A csillagos ég a néphagyományban. 2. bőv. kiad. Dunaszerdahely, 1992. Nap Kiadó, Lilium Aurum kft. nyomda. 141 p.

Pap Gábor: A jelrendszer működésének próbája. In: Pap Gábor: Jó pásztorok hagyatéka. Magyar népművészet. Debrecen, 1993. Pódium Műhely Egyesület – Magányos Kiadó. 31-58 p. /Varázstükör 2./ *Megjelent 2011-ben is Debrecenben az Uropath Kiadónál.*

Pap Gábor: Asztrálmítoszi nyomok a dunántúli magyar pásztorművészetben. In: Pap Gábor: Jó pásztorok hagyatéka. Magyar népművészet. Debrecen, 1993. Pódium Műhely Egyesület – Magányos Kiadó. 59-74 p. /Varázstükör 2./ *Megjelent 2011-ben is Debrecenben az Uropath Kiadónál.*

Pap Gábor: A világ képe egy kerek tükörben. In: Pap Gábor: Jó pásztorok hagyatéka. Magyar népművészet. Debrecen, 1993. Pódium Műhely Egyesület – Magányos Kiadó. 75-80. p. /Varázstükör 2./ *Megjelent 2011-ben is Debrecenben az Uropath Kiadónál.*

Pap Gábor: Isten csillagvára. Ősi természetvallás nyomai a dunántúli művészetben. Függelék. In: Pap Gábor: Jó pásztorok hagyatéka. Magyar népművészet. Debrecen, 1993. Pódium Műhely Egyesület – Magányos Kiadó. 97-128. p. /Varázstükör 2./ *Megjelent 2011-ben is Debrecenben az Uropath Kiadónál.*

Jankovics Marcell: A népmesék és a csillagos ég. In: Csodakút. Népmese, beavatás, álomfejtés, napút, mélylélektan, ezotéria. Tanulmányok a népmeséről. Szerk.: Pap Gábor. Budapest, 1994. Pontifex Kiadó, Gyomai Kner Nyomda Rt. pp. 57-124.

Magyar Adorján: Leányszínű Bálint és gyöngyszínű Ilona. In: Csodakút. Népmese, beavatás, álomfejtés, napút, mélylélektan, ezotéria. Tanulmányok a népmeséről. Szerk.: Pap Gábor. Budapest, 1994. Pontifex Kiadó, Gyomai Kner Nyomda Rt. pp. 135-142. *Mese a Napistenről és a Holdistennőről.*

Makoldi Sándor: Az igazság és a hamisság. In: Csodakút. Népmese, beavatás, álomfejtés, napút, mélylélektan, ezotéria. Tanulmányok a népmeséről. Szerk.: Pap Gábor. Budapest, 1994. Pontifex Kiadó, Gyomai Kner Nyomda Rt. pp. 143-150. *Ábrák a teljes és gyűrűs napfogyatkozásról, holdfogyatkozásról és a Hold pályájának rajza.*

Nagy Mihály Tibor: Tündér Ilona és a csillagok. In: Csodakút. Népmese, beavatás, álomfejtés, napút, mélylélektan, ezotéria. Tanulmányok a népmeséről. Szerk.: Pap Gábor. Budapest, 1994. Pontifex Kiadó, Gyomai Kner Nyomda Rt. pp. 151-158.

Harkai István: Árgyélus nyomában. In: Csodakút. Népmese, beavatás, álomfejtés, napút, mélylélektan, ezotéria. Tanulmányok a népmeséről. Szerk.: Pap Gábor. Budapest, 1994. Pontifex Kiadó, Gyomai Kner Nyomda Rt. pp. 159-164. *Csillagképek a mesében.*

Pap Gábor: Vízi Péter és Vízi Pál. In: Csodakút. Népmese, beavatás, álomfejtés, napút, mélylélektan, ezotéria. Tanulmányok a népmeséről. Szerk.: Pap Gábor. Budapest, 1994. Pontifex Kiadó, Gyomai Kner Nyomda Rt. pp. 165-200. *Állatövi jegyek és csillagképek a mesében.*

Zsigmond Győző: Népi kozmogónia és égitest magyarázás a mezőségi Magyarországon. = Ethnographia 105. 1994. 2. sz. pp. 541-565.

Badinyi Jós Ferenc: Attila küldetése és halála. A csillag-mítosz szerint. = Ősi Gyökér 22. 1994. júli-szept. 4-5. sz. pp. 121-127.

Jankovics Marcell: Ahol a madár se jár. Hét év tizenkét tanulmánya. [Budapest,] [1996.] Pontifex Kiadó, Gyomai Kner Nyomda Rt. 239 p. *Az alcím helyesen: tizenkét év hét tanulmánya. Archaikus világkép a szibériai sámándobokon. Csodaszarvas a csillagos égen. Erősz és Eróé. Árgirus csillagai. Az isteni vendég. Az aranyhajú kertészbojtár. Kényszercselekvés és szabad akarati. Magyar Elektronikus Könyvtárban van: <http://mek.niif.hu/05000/05094/05094.pdf>*

Zsigmond Győző: Égitest és néphagyomány. Égitestmagyarázás a romániai magyaroknál. Csíkszereda, 1999. Pallas Akadémiai Könyvkiadó. 238 p.

Kiszely István: A magyarok eredete és ősi kultúrája. Bőv. kiad. Budapest, 2000. Püski, Gyomai Kner Nyomda. 1483 p. *Csillagászat: Az égitestek. pp. 848-851.; A Nap-jel. pp. 1038-1041. Megjelent 2009-ben is..*

Toroczkai-Wigand Ede: Öreg csillagok. Debrecen, 2003. Főnix Könyvműhely „Múltat s jövőndőt” Közművelődési Egyesület, Hektográf Nyomda (Püspökladány). 56 p. /Főnix Téka. 9./ Az 1916-os mű hasonmás kiadása.

Benedek Katalin. Napos-holdas paripák, napleányok, égitestek. In. Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. II. köt. Szerk.: Andrásfalvy Bertalan, Domokos Mária, Nagy Ilona. Budapest, 2004. L'Harmattan. pp. 229-266.

Harmatta János: Az ég a régi magyar mitikus világképben. In. Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. II. köt. Szerk.: Andrásfalvy Bertalan, Domokos Mária, Nagy Ilona. Budapest, 2004. L'Harmattan, Könyvpont Nyomda Kft. pp. 437-445. Vargyas Lajos „A honfoglaló magyarság hitvilágának legfejlettebb rétege a nyelv és a folklór tükrében” című 1978-as alapvető tanulmányában vizsgálta a kérdést. Az éggel kapcsolatos régi magyar szavak nyelvtörténeti vizsgálata: ég, levegő, levegő ég, lebeg, csillagos ég, mennyég, égbolt, mennyország. (Az égbolt jelentésű „ég” szavunkat először 1350 körüli nyelvemlékünkben találjuk leírva.) Összehasonlítással más nyelvek hasonló jelentésű és fejlődésű szavaival, különös tekintettel a finnugor és szibériai paleoázsiai népekre. Konklúziója: «Az ismertetett adatok és összefüggések alapján nem lehet kétséges, hogy az ég szavunk eredeti jelentése «szilárd, kőből való égbolt» volt, amelyet az archaikus finnugor, paleoázsiai és még régebbi indoeurópai mítoszok szerint és a levegő ég <lebegő ég> kifejezés tanúsága alapján a föld felett lebegett és mozgott fel s alá.»

Hoppál Mihály - Jankovics Marcell - Nagy András - Szemadám György: Jelképtár. Budapest, 2004. Helikon Kiadó, Dürer Nyomda Kft. 344+6 p. *Csillagászati fogalmak rövid magyarázatával.*

Zsigmond Győző: Csillagok, csillagképek magyar népi nevei. Csillagokhoz fűződő néphagyomány. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet Névutató Munkaközössége. Budapest, 2005. 106 p. /Magyar Névtani Dolgozatok 198./

Bödők Zsigmond: Magyarok égi képeskönyve. Szerk.: Kulcsár Ferenc. Duna-szerdahely, 2006. Nap Kiadó. 167 p.

Herman Ottó öröksége. Szerk.: Hevesi Attila, Viga Gyula. Miskolc, 2006. Herman Ottó Múzeum. 151 p. *A Miskolcon 2005. november 8-9-én rendezett konferencia anyaga.*

Komjáthy István: A Hortobágy krónikája. Máriabesnyő-Gödöllő, 2006. Attaktor, Gelbert Kft. 201 p. /Élet-utak 3./

Vassányi István - Heilig Balázs: Égabroszunk csillagai. A magyar csillagos ég rekonstruált képe. 2000-2007. Tihany-Balatonarács, 2007. Túra-Sport Kft. 2 p., 1 térkép. *A régi magyar csillagképekre és csillagnevekre vonatkozó igen gazdag szöveges leírással és illusztrációkkal kiegészítve. 58x42 cm-es 1 lapos (2 oldalas) kiadvány 16 részre nyomtatva és hajtogatva, 30x39 cm-es ósmagyar csillagtérképpel. Benne Ladányi Tamás 2 csillagászati felvétele. A kiadvány elkészítésében közreműködött Ladányi Tamás, kisebb lektorálási munkát Keszthelyi Sándor végzett.*

Bartha Lajos: Csillagképek. Szerk.: Vizi Péter. 1. kiadás. Szentendre, 2010. Geobook Hungary Kiadó. 359 p.

Hortobágyi Csillagoségbolt-park. [Debrecen, 2010.] Kiad.: Dél-Nyírség Bihari Tájvédelmi és Kulturális Értéktörző Egyesület, 2 p. *A3-as méretű lap 2 oldalára színes nyomott, fényképekkel, ábrákkal illusztrált és 12 oldalra hajtogatott leporelló. Fejezetcímei: A fényszennyezés. Nemzetközi Csillagoségbolt-park. A Hortobágy kisbolygó. Miért tűnnek el a csillagok? A Hortobágyi Csillagoségbolt-park létrehozásában közreműködtek. Mennyire sötét az égbolt? Látnivalók a Hortobágyról. Az éjszakai ég állapota. Hortobágy: Nemzeti Park, Világörökség és Csillagoségbolt-park. A fényképek készítői: Gyarmathy István, Kolláth Zoltán, Radisics Milán.*

Kicsi Sándor András: A csillagképek népi elnevezéseiről. = Holmi 23. 2011. 11. sz. pp. 1414-1418.

Pásztor Emília: Ősi világképek. Kísérlet a Kárpát-medencében élt bronzkori népek világképének tanulmányozására. = Természet Világa Természettudományi Közöny 142. 2011. dec. 12. sz. pp. 535-538.

Balázs Géza: Az utolsó magyar polihisztor, Herman Ottó nyelvészeti munkássága. = Nyelvünk és Kultúránk 42. 2012. 3./170. sz. pp. 66-76.

Bartha Lajos: A csillagképek története. Készítette és összeáll.: Dallos Endre. Budapest, Bóly, Paks, 2013. 64 p. /Az én világom 13./ A DRACO különkiadása.

Bartha Lajos: Herman Ottó csillagai. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Főszerk.: Pusztai Tamás, szerk.: Tóth Arnold. 53. 2014. köt. pp. 391-400.

Bartha Lajos: Herman Ottó csillagai. = Meteor 44. 2014. okt. 10.(463.) sz. pp. 58-63.

Novák Zsüliet: Égi kapcsolat. = A Szív 100. 2014. nov. pp. 41-44. *A csillagmondák általában olyan eredetmagyarázó epikus művek, amelyek mindenféle égítest vagy égi jelenség keletkezéstörténetét írják le. A csillagok keletkezésére és elnevezésére adnak magyarázatot, olykor az elrendeződésük okára is szolgálnak történettel. A magyar csillagmondák nem korlátozódnak a közismert csillagokra, a mondában a népi nevének szereplő csillagot ma már sokszor nem tudjuk pontosan beazonosítani.*

Harangozó Imre: A pásztorok olyan titkos emberek voltak. In.: „Ha még egyszer születnék” Tanácskozás pásztorművészetről. Szerk.: Juhász Zoltán.

Konferencia Balmazújváros, 2015. augusztus 28–29. Magyar Művészeti Akadémia. Budapest, 2016. 291 p. /A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei 10./

Balassa Iván: Hagyományos időjósolás, időmágia Magyarországon a 18-20. században. In: Balassa Iván: Tájak, eszközök, hagyományok. Néprajzi tanulmányok. Szerk: Kováts Dániel, Viga Gyula. Sárospatak, 2017. Feliciter Kiadó. pp. 371-400. *Benne: Az égen tapasztalható jelenségek.* pp. 376-382.

Gyarmathy István: Pásztorok és a csillagos ég. = Meteor 50. 2020. júl-aug. 7-8.(529-530.) sz. pp. 34-39. *A hortobágyi pusztán szabad ég alatt tartózkodó régi pásztorok csillagászati ismeretei.*

Gyarmathy István: Pásztorok és a csillagos ég. In: Meteor csillagászati évkönyv 2024. Szerk.: Benkő József, Mizser Attila. Budapest, 2023. Magyar Csillagászati Egyesület. pp. 217-231.

Bartha Lajos: A magyar nép csillaghagyománya. Égitestek a népi természetismeretben és a hiedelmekben. Szerk.: Vizi Péter. 1. kiadás. Szentendre, 2024. Geobook Hungary Kiadó. 256 p.

Csécsi László: Az öreg pásztor és a bojtárok. = Magyar Hang 7. 2024. dec. 20. - 2025. jan. 2. 51-52. sz. p. 25. *A kereszténység és a karácsony egyik legszebb és legtitokzatosabb jelképe a betlehemi csillag. Az a különös égi fény, amelyet a pásztorok követtek, mert hitték, hogy elvezeti őket a Megváltó születésének helyére. Történetük egy olyan világba repít minket, ahol az éjszakai égbolt nem csupán gyönyörű látvány volt, hanem üzeneteket hordozott, a pásztorok pedig megértették a csillagok beszédét. Ki gondolná, hogy a szentföldi pásztorok hortobágyi társai még ma is őrzik az ősi tudás morzsáit!*

Hortobagy a Csillagászat és Világörökség oldalon: <https://www3.astronomicalheritage.net/index.php/show-entity?identity=95&idsubentity=1>

Összeállította:

Sragner Márta szakbibliográfus és Keszthelyi Sándor csillagásztörténész 2006-ban. Örsi Zsolt és Dám László gyűjtését, „A csillagászat magyar nyelvű bibliográfiája” (<http://csimabi.csillagaszat.hu/cs-onlin.htm>) adatbázis (a vonatkozó tételeket gyűjtötte: Bartha Lajos, Halmai István, Keszthelyi Sándor, Takács Zsolt) tételeit valamint több könyvtár dokumentumait felhasználva. 2025-ben bővítette, javította: Sragner Márta, a CSIMABI, az Arcanum Digitális Adattár anyagának, és a könyvtárak 2006 óta megjelent dokumentumainak felhasználásával.

A természetes éjszaka oázisai: a Csillagoségbolt-parkok

A „fényszmogtól” nem süjtött oázisok még mindig megtalálhatók a városoktól és mesterséges fényforrásoktól távol eső védett területeken. A Darksy International jóváhagyásával sötét égbolt vagy más néven csillagoségbolt parkokat létesítenek ilyen helyeken. Természetes csillagos égbolt és általában magas biológiai sokféleség jellemzi őket.

Csillagoségbolt-park a Hortobágyi Nemzeti Parkban

A Hortobágyi Nemzeti Parkkal azonos területű Hortobágyi Csillagoségbolt-park 2011-ben Európában harmadikként nyerte el ezt a címet. A zavaró fények hiánya és megjelenésük megelőzése hozzájárul a természetes pusztai látkép és Hortobágy különleges állatvilága, különösen a vonuló és fészkelő madarak és éjjel aktív ízeltlábúak hosszú távú megőrzéséhez. A zavartalan, csillagokkal teleszórt égbolt, a Tejút vagy az Állatövi fény látványa egyben növeli Hortobágy turisztikai vonzerejét is. Az aktuális eseményekről a <https://www.hnp.hu> és a <https://hortobagy.csillagpark.hu/> honlapok nyújtanak tájékoztatást.

Hortobágyon a pásztorkultúra része a csillagos égbolt ismerete, ennek elismeréseként 2018 óta az UNESCO „Csillagászat és Világörökség” programjának is része.

